

kleio

29e jaargang nr. 2 maart 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-7 27 49.
W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-1 48 37.
W. Bouwman, *le secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-3 47 09.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-4 24.
H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
T. van Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.
P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-73 35 62.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.
C. Bogaerts, IJsselstein.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61. Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Het gebruik van gegevensbestanden
A. Wilschut

- 7 Kleio-gesprek met Marlies Bitter en Bart Munsters
K. Bogaerts, G. Peek

- 12 Kleio kan 't met de computer!
I. Steen, Th. van Vugt

- 17 'Heren van stand' — computer-programma
A. de Jongh, H. Schrijnemakers

- 20 Hitleriana II
P.F.M. Fontaine

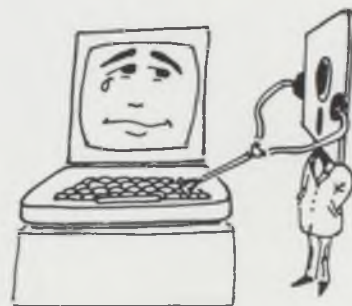
- 23 Excursie langs de restanten van de NHW
G. Koppert

- 27 Ideetje misschien...?
H. van Duysen

- 33 Boek van de maand
E.M. Janssen Perio

- 38 Recensies

- 43 Kleio-krant

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 2/88
pagina's 2 en 3

Het gebruik van gegevensbestanden

Arie Wilschut

Dit nummer van *Kleio* is gedeeltelijk gewijd aan de mogelijkheden en onmogelijkheden van het gebruik van computers in het geschiedenisonderwijs. Verhoging van de status van het vak, motivatie – 'Ha, het volgende uur lekker werken met de computer, nou ja, er zit een geschiedenisprogramma in...' – hoeven niet de enige doelen te zijn, die door middel van deze geavanceerde techniek bereikt kunnen worden. In het hierna volgende artikel laat Arie Wilschut zien dat een leraar die kiest voor de computer, daarmee ook een principiële keuze kan maken voor een ander soort geschiedenis. Eigenlijk zou deze keuze vooraf moeten gaan aan de invoering van computers in de les. Het gebruiken van een computer is dan niet alleen maar apparatitis.

Arie Wilschut is leraar aan een scholengemeenschap in Amsterdam en als docent vakdidactiek verbonden aan d'Witte Leli. Het artikel is voortgekomen uit een lezing die hij hield op het oprichtingscongres van de VGI, de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica, op 19 december 1987.

Plattegrond van Oud-Deventer met de wijken uit de middeleeuwse indeling. Wolter Borre woonde in de wijk Polstraat.

In de stadsrekeningen van Deventer is in de Middeleeuwen gedurende een periode van 90 jaar nauwkeurig bijgehouden welke inwoners van de stad subsidie kregen van het stadsbestuur voor het kopen van daktegels of bakstenen die zij nodig hadden bij het bouwen of verbeteren van een huis. Stadsbesturen verstrekten dergelijke subsidies om een halt toe te roepen aan de rampzalige branden die de – voornamelijk uit hout en ander brandbaar materiaal opgetrokken – stedelijke bebouwing met enige regelmaat vrijwel geheel in de as legden.

Wolter Borre is één van de honderden Deventernaren die van het Deventer stadsbestuur subsidie kreeg. In 1364 kocht hij 1300 daktegels. In 1369 kocht hij 8500 bakstenen en in 1377 nog eens 2000 daktegels. Hiermee behoort hij tot de doorsneemiddenmoot onder de gesubsidieerde bouwers, zo blijkt als men deze gegevens met de rest van de subsidies vergelijkt.

In de studie die De Meyer en Van den Elzen op grond van deze gegevens verrichtten is het proces van wat zij de 'verstening' van de stad noemen, beschreven.¹ Men kan eruit aflezen in welke delen van de stad de brand van 1334 in Deventer het hevigst heeft toegeslagen. Vast te stellen is, in welke stadsdelen het eerst met de wederopbouw werd begonnen en in welke stadsdelen die het snelst werd voltooid. Er zijn conclusies te trekken omtrent de relatieve

welstand van de verschillende stadsdelen. Maar er is ook iets te zeggen met betrekking tot individuele Deventenaren afzonderlijk; bijvoorbeeld over de manier waarop sommige bouwers stukje bij beetje bouwden; nu eens een muur, dan weer het dak, of een verdieping op het huis – terwijl anderen (blijkens de hoeveelheid stenen die ze kochten) een hele reeks huizen ineens bouwden.

Mensen en processen

De Meyer en Van den Elzen gebruikten voor de verwerking van hun gegevens een geautomatiseerd gegevensbestand. Voor het onderwijs is zo'n werkwijze interessant omdat het enerzijds gaat over grote processen, schema's, overzichten, samenvattende gehele; maar anderzijds over mensen als Wolter Borre: bijna naamloze individuen, die elk hun steentje bijdragen aan het grote geheel. De manier waarop grotere samenvattende conclusies uit dergelijke afzonderlijke gegevens, telkens over afzonderlijke mensen, worden geconstrueerd, kan voor leerlingen op school alleen dan doorzichtig worden gemaakt als men ook de leerlingen het geautomatiseerde gegevensbestand laat gebruiken. Het wordt hen dan duidelijk wat er achter de samenvattende conclusies zit, waarmee zij in geschiedenisboeken doorgaans geconfronteerd worden en waarmee ze het meestal maar moeten doen.

Zo'n samenvattende schoolboekzin zou in dit geval bijvoorbeeld zo kunnen luiden: *'Tegen het eind van de middeleeuwen bevorderden de stadsbesturen het bouwen in steen om de grote stadsbranden tegen te gaan'*. Deze zin is een correcte weergave van de historische werkelijkheid. Maar dat is niet precies de werkelijkheid op de schaal van Wolter Borre.

Dit voorbeeld maakt duidelijk, dat het werken met gegevensbestanden in het geschiedenisonderwijs niet alleen het perspectief biedt op een ander soort werkwijze (daarover later meer), maar ook op een ander soort geschiedenis. De geschiedenis van gewone mannen en vrouwen, die schuilgaat achter de grote structuren, wordt zichtbaar, zonder dat die grote structuren zelf uit het zicht verdwijnen. De leerling kan via een gegevensbestand geconfronteerd worden met de honderdduizenden individuen, én met de samenvattende conclusies die het resultaat zijn van de verwerking van de gegevens over die massa's. Het verband tussen die beide blijft duidelijk.

Wolter Borre is eigenlijk niemand. Hij staat voor de honderdduizenden die tot nu toe slechts met mondjesmaat in de geschiedenisboeken voorkomen. Het feit dat al die namen in zo'n computerbestand voor echte mensen staan, gewone mensen van vroeger, dat feit is voor leerlingen zeer motiverend.

Want hoewel Wolter Borre voor de geschiedenisboeken eigenlijk niemand is, heeft hij wel degelijk echt bestaan. De leerlingen realiseren zich dat, en dat spreekt hen zeer aan.

Vragen in plaats van zekerheden

Een tweede voorbeeld: in het Rijksarchief te Haarlem wordt tussen de papieren van geuzen-admiraal Nicolaas Ruychaver een overeenkomst bewaard, die dateert van juni 1570. Drie geuzenkapiteins besloten om in het vervolg samen te werken bij hun operaties. Onder het contract vindt men de sierlijke handtekeningen van Nicolaas Ruychaver en Adriaan Menninck. Daartussenin staat een wat merkwaardige krabbel die moet doorgaan voor de handtekening van Jan van Troyen. Deze laatste, een Rotterdams zeeman, was namelijk analfabeet, en moest daarom volstaan met een kruisje onder het contract.²

De leerling die een copie van dit document onder ogen krijgt (natuurlijk voorzien van de nodige toelichting en een transcriptie van het 16e eeuwse handschrift) zou zich kunnen afvragen: Was het gewoon dat kapiteins van de watergeuzen analfabeet waren? Wat was de status van de twee anderen, die blijkbaar wel goed konden schrijven? Was samenwerking tussen mensen van verschillende sociale lagen bij de watergeuzen gewoon, en, als dat zo was, hoe was dat dan te verklaren?

Deze vragen zouden kunnen uitmonden in een onderzoekje naar de samenstelling van de veelkleurige groep vrijbuiters die we gewend zijn watergeuzen te noemen. Als de leerling de beschikking zou hebben over een bestand met gegevens omtrent de watergeuzen, waarin informatie over naam, beroep, plaats en provincie van herkomst, sociale status, etcetera van de watergeuzen zou zijn opgenomen, zou een dergelijk onderzoekje goed uit te voeren zijn. De leerling zou dan bijvoorbeeld kunnen concluderen dat er een grote diversiteit was in de sociale lagen waaruit de geuzen voortkwamen; dat een niet onaanzienlijk deel van de geuzen uit de adel afkomstig was; dat de adel bij de officieren weliswaar in grotere getale was vertegenwoordigd dan bij de gewone manschappen, maar dat een adellijke afkomst toch ook weer geen noodzaak was om bijvoorbeeld admiraal te worden. Misschien zou de leerling zich verbazen over het relatief grote aantal Friezen onder geuzen, of zou het hem opvallen dat onder de admirals nogal wat Zuidnederlandse adel te vinden was.

Ook hier geldt de motiverende werking voor de leerlingen, die zich goed realiseren dat het om echte mensen gaat: dat een rovende

Van de fene en va cysfelp

In poelste

Juel Kooler borre vor xij de fene vor de o. xij. f.

Jef Jolane de Dreyer vor xij cysfelp vor de o. xij. f.

Fragment uit de Deventer stadsrekeningen van 1364, waarop Wolter Borre voorkomt.

SUBSIDIES UIT HET JAAR 1364

12-30-87

Pagina 1

ACHTERNAAM	VOORNAAM	JAAR	WIJK	BAKSTE	DAKTE	OPMERKINGEN
Borre	Wolter	1364	1		1300	
Dreyer, den	Johanne	1364	1	6000		
..Subtotalen.. 2 records, WIJK=1						
BAKSTENEN	6,000.00	3,000.000	GEM.			
DAKTEGELS	1,300.00	550.000	GEM.			

Computeruitdraai voor het jaar 1364.

en plunderende troep geuzen, die van de beide rooms-katholieke geestelijken van Midwolde de één vermoordde en bij de ander het oor afsneed, onder leiding stond van twee mannen die zelf vroeger pastoor en schoolmeester waren geweest, is ronduit een grote verrassing. De leerling kan – kortom – een meer genuanceerde en realistische indruk krijgen over een onderwerp uit de aloude vaderlandse geschiedenis, waarvan het beeld doorgaans nog sterk door stereotypen bepaald wordt.

Een bestand dat voor dit watergeuzen-onderwerp nodig is, is ook vrij gemakkelijk samen te stellen. In zijn proefschrift over de geuzen levert De Meij in een bijlage een overzicht met gegevens, dat de nodige ingrediënten kan opleveren.³ Het proefschrift biedt de geschiedenisdocent die een computerondersteund onderwijspakket wil samenstellen ook meer dan voldoende achtergrondinformatie, en – wat misschien nog wel zo belangrijk is – verwijzingen naar tekstueel bronnenmateriaal dat bij de samenstelling van een lespakket zou kunnen worden gebruikt. Ik wijs hier nog eens op het contract tussen de drie geuzenkapiteins, dat het uitgangspunt leverde voor de vraagstelling die ten grondslag ligt aan het hiervoor beschreven leerlingen-

onderzoekje. Niet alleen voor het stellen van vragen, ook bij de beantwoording van sommige daarvan zullen de leerlingen naast het computerbestand ook de beschikking moeten hebben over anderssoortig bronnenmateriaal. De combinatie van bronnenmateriaal in traditionele vorm met elektronische bestanden geeft pas een enigszins compleet beeld, zoals dat doorgaans ook bij wetenschappelijk historisch onderzoek het geval zal zijn.

Een ander soort geschiedenis

De twee voorbeelden van computertoepassingen voor het geschiedenisonderwijs maken duidelijk wat de positie is van de geschiedenisdocent ten opzichte van de wetenschapper: het is de positie van een consument. Dat is natuurlijk niets nieuws. Wat misschien – althans voor sommige wetenschappelijke beoefenaars van de geschiedenis – wel nieuw is, is dat de geschiedenisdocent als consument niet alleen maar geïnteresseerd is in het eindprodukt van de historische onderzoeker. Immers: niet alleen de conclusies van het onderzoek zijn interessant, maar ook, en misschien wel vooral de manier waarop de historicus tot die con-

clusies gekomen is, en de gegevens die hij ervoor gebruikt heeft.

Dit hangt samen met een vernieuwing van het geschiedenisonderwijs die zich sedert het begin van de jaren '70 heeft afgespeeld. Hoewel deze vernieuwing misschien nog niet in al zijn facetten voltooid is, en de mate waarin de vernieuwing in het onderwijs is doorgedrongen van school tot school en van leraar tot leraar zeer kan verschillen, kunnen we toch wel zeggen dat het geschiedenisonderwijs niet meer is wat het geweest is.

De kern van de vernieuwing is, dat het niet het belangrijkste doel van het geschiedenisonderwijs kan zijn een samengevat overzicht van de meest recente stand van de wetenschap aan de leerlingen over te dragen, zoals tot een jaar of vijftien geleden door de meeste geschiedenisleraren werd nagestreefd. Het geven van een dergelijk overzicht als voornaamste doel impliceert stilzwijgende instemming met een positivistische opvatting van de geschiedwetenschap, een opvatting die in de geschiedtheorie langzamerhand zeer omstreden is.

In de theorie komt men steeds tot het inzicht dat de kern van de geschiedwetenschap neerkomt op beeldvorming over het verleden, reconstructie van het verleden vanuit bepaalde gezichtspunten (Ankersmit), een specifieke werkwijze met vraagstellingen en bewijsmateriaal (Collingwood), en dus een discussie zonder eind (Geyl). De werkwijze van de historicus komt hierdoor als vanzelf meer op de voorgrond te staan, en verdient minstens zoveel belangstelling als de conclusies die hij in zijn eindverslag formuleert. Dit onderscheidt geschiedenis van andere wetenschappen, waarbij het resultaat van een onderzoek als het eerste, en vaak als het enige belangwekkende wordt beschouwd (de vraag in hoeverre dit terecht is, zal ik hier laten rusten).

Voor het onderwijs betekent één en ander, dat een bezinning op de vraag wat de kern van de geschiedwetenschap is die aan de orde moet worden gesteld, zal opleveren, dat de werkwijze van de historicus daarin een belangrijke rol moet spelen. Maar ook om andere redenen van meer maatschappelijke aard moeten de leerlingen leren om te gaan met feiten en meningen, leren vraagstellingen te formuleren en deze te toetsen aan historisch materiaal, en te werken met begrippen als standplaatsgebondenheid en interpretatie. Geschiedenis ontwikkelt zich op deze wijze als een vak, waarin het bevragen en interpreteren van informatie een hoofdrol speelt: een informatievak, een informatica-vak.

In het onderwijs wordt dit vaak nog met verbazing geconstateerd: men dacht namelijk altijd dat wiskunde en natuurkunde zulke vakken waren. (Tussen haakjes: ook

in het nu lopende NIVO-project blijkt geschiedenis goed uit de verf te komen, tot grote verwondering van de heren projectmanagers, die wel veel van computers, maar niets van geschiedenis weten.)

De door staatssecretaris Ginjaar-Maas ingestelde commissie voor de herziening van het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting (de HEG) stelt in haar onlangs uitgebrachte eindrapport onder andere voor om de basisbegrippen van de geschiedwetenschap (bron, vraagstelling, feit, mening, standplaatsgebondenheid, interpretatie, enzovoort) als structuurbegrippen in het Centraal Schriftelijk Eindexamen systematisch aan de orde te stellen. Te verwachten is, dat dit op het eindexamen in 1991 voor het eerst het geval zal zijn.

ten op historische kennis en niet op de vraag hoe deze verworven wordt', aldus Ankersmit in een artikel waarin hij een pleidooi houdt 'voor de herwaardering van de rol van het verhaal in de geschiedenisles en voor het hecht door-gecomponeerde schoolboek dat zonder toe te geven aan de verleiding irrelevante bijpaden te bewandelen vasthoudt aan de hoofdlijn van het historisch proces'.⁴

Een boek dat erin slaagt de hoofdlijn van het historisch proces doeltreffend te beschrijven lijkt mij echter moeilijk denkbaar, zeker als het boek ook nog een schoolboek zou moeten zijn.⁵

Conclusie

Wanneer voor het gebruiken van geautomatiseerde gegevensbestanden een plaats wordt ingeruimd binnen het onderwijs, stelt men zich daarmee bijna vanzelfsprekend op het standpunt van de voorstanders van het vernieuwde geschiedenisonderwijs. Ook in het engelse geschiedenisonderwijs, waar de computer met veel succes is geïntroduceerd, wordt dit verband gelegd.⁶

De keuze voor een bepaald gebruik van de computer wordt als het goed is voorafgegaan door de keuze voor een bepaald geschiedenisonderwijs, en niet omgekeerd. Het gebruik van gegevensbestanden behoort dan ook een logische volgende stap te zijn op de weg van het aanleren van onderzoeksvaardigheden in het geschiedenisonderwijs. De elektronisch opgeslagen gegevens vormen een nieuw soort door leerlingen te raadplegen materiaal, naast het materiaal dat hen al langer ter beschikking stond.

Het geschiedenisonderwijs is hierdoor nog meer dan voorheen gediend met een goede verstandhouding tussen wetenschap en onderwijs. De wetenschap zou haar best moeten doen om niet alleen onderzoeksresultaten, maar ook gebruikte methoden en materiaal op een voor leraren zo toegankelijk mogelijke wijze te presenteren, bijvoorbeeld door gebruikt materiaal in bijlagen op te nemen, zoals nu reeds in sommige publikaties gedaan wordt. Wetenschappers zouden moeten proberen assistentie te verlenen aan docenten en didactici die lespakketten willen maken op basis van hun werk. In gevallen waarin een onderzoek is verricht met behulp van een geautomatiseerd gegevensbestand, zou dit beschikbaar moeten komen voor gebruik in het onderwijs.

Het feit dat de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica (VGI) zowel de belangen van wetenschap als die van onderwijs wil behartigen, stemt in dit opzicht hoopvol. Enerzijds omdat we hier blijkbaar niet te maken hebben met wetenschappers die vinden dat de leerlingen encyclopedische overzichts-kennis moet worden bijgebracht, anderzijds omdat er nu wellicht mogelijk

SUBSIDIES VERSTREKT AAN WOLTER BORRE				
12-30-87		Pagina 1		
ACHTERNAAM	VOORNAAM	JAAR	W BAKSTE	DAKTE OPMERKINGEN
Borre	Wolter	1357	1	9000
Borre	Wolter	1364	1	1300
Borren	Wolter	1369	1	8500
Borre	Wolter	1377	1	2000
TOTAAL				
BAKSTENEN	8,500.00	2,125.000	GEM.	
DAKTEGELS	12,300.00	3,075.000	GEM.	
4 van 2689 records afgedrukt.				
Records zijn als volgt gesorteerd:				
ACHTERNAAM	= "BORRE"	EN		
VOORNAAM	= "WOLTER"	EIN		

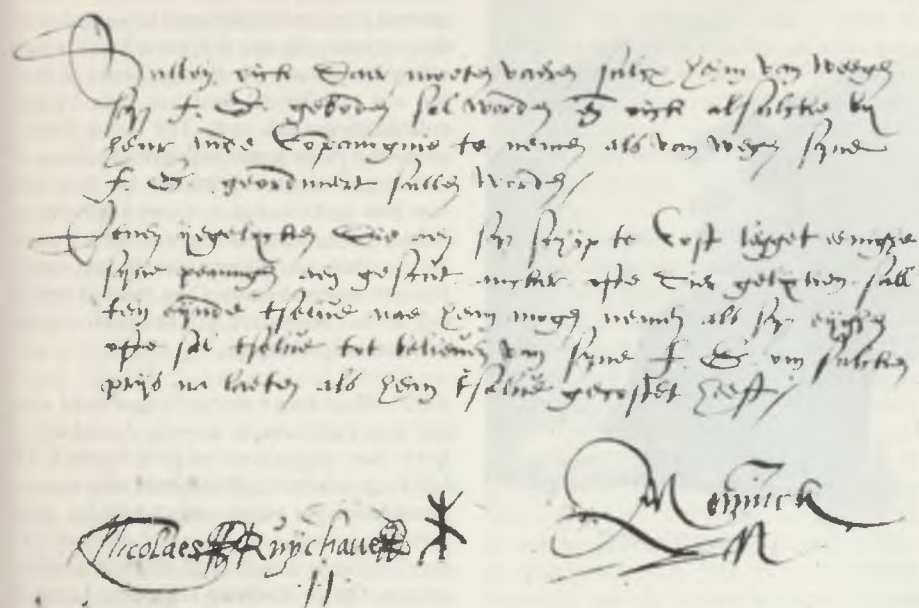
Computeruitdraai met alle vermeldingen van Wolter Borre.

De houding van de wetenschapper

Het is opvallend dat in de geschiedwetenschappelijke wereld de logische consequentie voor het geschiedenisonderwijs die voortvloeit uit de hiervoor beschreven inzichten omtrent de aard van het vak, niet altijd wordt getrokken. Men blijft er veelal aan hechten dat in het voortgezet onderwijs een min of meer encyclopedisch overzicht wordt gedoceerd van wat 'basiskennis' genoemd wordt. Het andere komt dan op de universiteit wel. Zelfs iemand als Ankersmit, die een historisch verhaal (of narratio) ziet als een interpretatie, een projectie vanuit het heden op het verleden, of ook: 'een voorstel hoe we naar het oordeel van de historicus het verleden moeten zien', keert zich tegen het onderwijzen van historische onderzoeksvaardigheden op de scholen: 'Het geschiedonderwijs behoort zich te rich-

kleio

nummer 2/88
pagina's 6 en 7

Het Geuzenaccorderij van juli 1570, ondertekend door de kapiteins Ruyschaver, Van Troyen (met een kruis), en Menninck. (Uit: Dr. J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen, piraten en bevrijders*, Haarlem 1980, p. 45.)

heden ontstaan om het potentieel aan elektronisch opgeslagen bronnenmateriaal ook voor het onderwijs toegankelijk te maken.

Het zou mooi zijn als het zou lukken om – min of meer via de achterdeur van de infor-

matica – de verstandhouding tussen wetenschap en onderwijs te verbeteren. De benarde positie van zowel geschiedwetenschap als geschiedonderwijs maakt dit meer dan wenselijk.

Noten

1. G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, *De versterking van Deventer, huizen en mensen in de 14e eeuw*, Groningen 1982 (Historische

Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XLIII).

2. J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen, piraten en bevrijders*. Bussum 1980, p. 45-46.
3. J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*. Amsterdam, Londen 1972, p. 310-328.
4. F.R. Ankersmit, 'Over geschiedonderwijs en historische begrippen', in: *Kleio*, 23 jrg, nr. 8, okt. 1982, p. 11-15.
5. Kritiek van deze aard werd dan ook door velen op dit pleidooi van Ankersmit geuit, zie *Kleio*, 24e jrg, nr. 8, okt. 1983, bijdragen van Molenkamp, Jansen, en Janssen Perio. Hoewel Ankersmit in een reactie enigszins terugkomt op zijn eerdere pleidooi, blijft zijn standpunt: 'ik zie niet in waarom binnen de weliswaar beperktere ruimte van een schoolboek iets dergelijks (namelijk iets als de handboeken van Palmer en Strayer/Munro, die volgens Ankersmit op 'aanvaardbare wijze' de 'hoofdlijn' behandelen) absoluut onmogelijk zou zijn'.
6. Dat juist Ankersmit, die in zijn filosofie de nadruk legt op het pluriforme karakter van geschiedwetenschappelijke beeldvorming, pleit voor de hoofdlijn van het historisch proces in het geschiedenisonderwijs, blijft onbegrijpelijk.
7. Zie bijvoorbeeld: Joanne Francis, *Microcomputers and Teaching History* (Harlow 1983), Martin Wild, *Children, History and the Microcomputer* (Hatfield 1985) en: Frances Blow, 'A fertile error is more productive than a barren truth, Computer Assisted Learning in History', in: P. Denley en D. Hopkin (eds.), *History and Computing*. Manchester 1987, p. 285-289.

Kleio-gesprek met Marlies Bitter en Bart Munsters

Kees Bogaerts, Guus Peek

De recente oprichting van een nieuwe VGN-commissie COMIGO (= Computer in het Geschiedenisonderwijs) was de aanleiding om met een tweetal deskundigen uit het informatisering-automatisering-computeriseringsveld te gaan praten. Marlies Bitter, historica en werkzaam als onderwijstechnoloog bij de Open Universiteit, na banen in het middelbaar onderwijs en bij de lerarenopleiding in Sittard en Bart Munsters, historicus, werkzaam bij het NIVO-project en verbonden aan de lerarenopleiding in Utrecht en Sittard na een korte loopbaan in het middelbaar onderwijs waren in januari j.l. onze gesprekspartners.

'Uitholling van banen en toename van routinehandelingen is de ene kant; meer inhoud, vermindering van routinewerk en de mogelijkheid mooier en beter werk af te leveren is de andere kant van automatisering. Niet de technologie zelf, maar de wijze waarop zij wordt ingezet bepaalt hoe het werk voor mensen verandert. Daarbij heeft die technologie wel een aantal kenmerken waar extra op gelet dient te worden, wil men de kwaliteit van de arbeid handhaven of verbeteren.'

(NIVO-basiscursus informatica; Theorieboek p. 60).

Kleio: Jullie persoonlijke verhouding tot de computer: zijn jullie computerfanaten?

Marlies: Het is dat ie nogal duur is, anders zou ik hem af en toe graag het raam uitgooien. Aan de andere kant, missen kan ik hem ook niet. Drie keer een tekst overtypen is ook niet alles.

Bart: In geen geval, je moet voorzichtig met zo'n ding omgaan, hij kan je flink frustreren als na een tijd werken je tekst plotse-

Marlies Bitter en Bart Munsters, computerfanaten...

De commissie COMIGO bestaat uit:

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.

B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.

T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.

J. Snijders, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeijk. Tel. 04975-2972.

ling volkomen verdwenen is. Je hoeft niet helemaal gek van het apparaat te zijn om er mee om te kunnen gaan. Tegenwoordig zijn ze behoorlijk gebruikersvriendelijk en dat wordt nog beter. Een beginner kan er zo mee aan de slag.

Kleio: Wat is jullie eigen historie met de computer?

Marlies: Als lerarenopleider geschiedenis kijk je enerzijds naar het verleden, anderzijds ben je ook sterk toekomstgericht. Dan ontdek je dat de computer steeds verder oprukt en je wilt je er op zijn minst een oordeel over vormen. Met een paar enthousiastelingen ben ik dat vanaf 1984 gaan doen om niet door de ontwikkelingen verrast te worden. Na een oproep in *Kleio* zijn we met elkaar kritisch gaan kijken wat de mogelijkheden zouden kunnen zijn.

Bart: Ik ben door Marlies enthousiast geworden en heb me via de informatica verder georiënteerd. De technische kant interesseert me, maar ook de vraag of het apparaat in een lessituatie bruikbaar is, wat je er mee kunt doen en wat je moet investeren als leraar om er zinvol mee te kunnen werken.

De computer in de klas

Kleio: Wat moet een leraar die niets van computers weet bijvoorbeeld aan tijd investeren voordat hij er zelf met zijn klas op een goede manier mee kan werken?

Marlies: Dat is moeilijk te zeggen. Het hangt er vanaf wat je doel is. Hoe concreter dat doel des te duidelijker wordt het wat je er voor moet doen.

Bart: De gemiddelde leraar is er huiverig

voor. Die vergeet dat leerlingen veel minder geremd zijn, veel sneller leren te werken met de computer. Bij hen is het een kwestie van vallen en opstaan. De docent denkt al snel aan wat er allemaal fout kan gaan bij het indrukken van een toets. Het is ook begrijpelijk dat je als leraar zeker in je schoenen wilt staan. Dan moet je iets van het ding weten. Het beste is dan met een paar andere leraren gewoon wat te experimenteren zonder de druk om op korte termijn met resultaten te moeten komen. Over een teleurstelling als het zoekraken van een tekst stap je dan makkelijker heen.

Kleio: Maar moet je nu bijvoorbeeld een jaar lang 2 avonden in de week op cursus?

Bart: Nee. Apparaten en programma's, de NIVO-apparatuur bijvoorbeeld, die zijn zo gemakkelijk: je krijgt een onderwerp aangeboden op het scherm, je tikt met een letter of cijfer je keuze in en de zaak kan beginnen. Op de Stichting Opleiding Leraren in Utrecht wordt nu aan een makkelijk te hanteren programma gewerkt over regenten. Ik heb het onlangs uitgetest met leerlingen die nog nooit een computer hadden aangeraakt en binnen een kwartier was iedereen aan de slag. Er kwamen docenten voorbij, die zeiden stomverbaasd: 'Kunnen onze leerlingen dat?' Die leerlingen kunnen dat. En de leraar hoeft geen professor informatica te zijn. De programma's die er nu aankomen, werken ook veel minder met moeilijke termen.

Marlies: Als je een nieuw huishoudelijk apparaat koopt lees je toch ook de gebruiksaanwijzing. Er zijn drempels en startproblemen, maar met een paar collega's kom je er wel uit.

Kleio: Kan een leraar al snel zelf iets maken, een programma dat in de klas bruikbaar is?

Bart: Met de 10 of 11 Personal Computers die in het kader van het NIVO-project eind 1988 in elke middelbare school staan worden ook programma's meegeleverd. Een daarvan is een auteursstaal waarmee docenten 'zelf' programmatuur zouden kunnen ontwikkelen. meerkeuzetoetsen bijvoorbeeld of oefeningen voor leerlingen. Die aanhalingstekens betekenen dat niet alle leraren dit aan zullen kunnen of leuk zullen vinden. Een van de functies van de VGN-COMIGO commissie is dan ook om datgene wat er op deze manier gemaakt wordt te verzamelen en weer over grotere groepen docenten te verspreiden. De stelling dat de overbezette leraar die grijze haren krijgt van de overbelasting hier toch niet aan toe komt, spreekt me niet echt aan. En de conclusie dat werken met de computer een hobby voor de happy few is evenmin. Ik denk dat de gebruikersvriendelijke computer een reël hulpmiddel is voor de leraar die de moeite neemt zich in de zaak te verdiepen.

kleio

Kleio: Komt er ook een programma dat je zou kunnen vergelijken met een soort mal waar een docent zelf zijn gegevens in doet om zijn leerlingen er dan mee te laten werken?

Marlies: Dat is heel expliciet de bedoeling van één van de projecten. Als gegevensbestanden op eenzelfde manier opgebouwd zijn, dan zijn ze ook onderling uitwisselbaar en dan kunnen veel meer geschiedenisleraren profiteren van elkaars werk.

Bart: Ik denk aan veel regionaal onderzoek, aan archiefwerk, aan amateurhistorici die nu getrekkelijk geïsoleerd in hun vrije tijd bezig zijn. Als die van zo'n mal gebruik maken dan komt het echt werken met bronnen door leerlingen in een lessituatie veel dichterbij. Je hebt het dan wel over statistische bewerkingen, maar zie dat alsjeblieft niet teveel als alleen maar rekenen met cijfertjes.

Marlies: Je kunt denken aan onderzoek naar het voorkomen van namen, naar stadsuitbreidingen, naar het voorkomen van bepaalde woorden in historische teksten.

Kleio: Hoe vaak Luther het woord genade gebruikt bijvoorbeeld?

Marlies: Hoe vaak vrouwen en kinderen vermeld worden in de Declaration des droits de l'homme tijdens de Franse Revolutie. We moeten echt op zoek gaan naar bronnen die voor middelbare scholieren te gebruiken zijn.

Kleio: Je leerlingen doen dan iets waaraan kort geleden een onderzoeker zich te pletter zat te werken boven een kaartenbak. Wat schiet je daar op school nu eigenlijk mee op? Dat ze zien dat je van alles en nog wat kunt mixen?

Marlies: Ze doen iets heel essentieels. Je werkt met bronnen, niet met vertaalde of bewerkte bronnen, je leerlingen kunnen grasduinen in een veel groter geheel van gegevens en het werk van de historicus dichterbij benaderen. Je kunt ze zelf antwoorden laten ontdekken op vragen die je ze stelt. Het resultaat hangt natuurlijk wel af van de kwaliteit van de vragen. Ik weiger om daar een verkneuterij van de geschiedenis met gebruikmaking van geavanceerde apparatuur in te zien. Je doet andere dingen, je kunt tijd winnen, je traint leerlingen in vaardigheden die ze later ook goed kunnen gebruiken. De transferwaarde van de kennis die de leerling opdoet neemt toe. Er komen in het najaar een tiental programma's op de nederlandse markt die dit soort dingen mogelijk gaan maken.

Startproblemen

Kleio: waarom duurt het toch zo lang voordat er iets concreets verschijnt?

Bart: Heel simpel. Gebrek aan vrije tijd, onzekerheid wat betreft het beleid van de overheid die nu voor NIVO-apparatuur

heeft besloten. Niet de meest ideale computers voor het onderwijs, maar er staat nu tenminste wat in de scholen. Je kunt geen programma's gaan vertalen die op één computer draaien, de britse BBC-computer bijvoorbeeld, terwijl er wel zes typen in de scholen staan en je niet weet wat de standaard gaat worden.

Marlies: Je moet niet overhaast te werk gaan. Een bezinningsperiode is erg goed. De situatie is in vier jaar tijd totaal veranderd en in veel opzichten verbeterd. Ik zie de toekomst met optimisme tegemoet. Als je ziet hoe sterk de prijzen van apparatuur en programma's in enkele jaren zijn gedaald! Ik voorzie binnen afzienbare tijd in plaats van videorecorders beeldapparatuur op de scholen met CD-plaatjes met bronnen erop. Over vijf tot tien jaar is het heel gewoon als er in ieder vaklokaal enkele computers staan en beeldplaatjes. Een en ander wel afhankelijk van de financiële ruimte die het onderwijs gegund wordt. Computers kunnen

net zo normaal worden als een schoolbord in de klas. We zijn niet bang voor het talentpracticumefect.

Kleio: Waar staat Nederland internationaal?
Bart: In Engeland zijn ze verder, ook in de VS. Daar zijn ze er eerder mee begonnen. Je kunt je afvragen of de wet van de remmende voorsprong daar nu werkt.

Verhoging van de status van het vak of meer?

Kleio: Is het voor het imago van het vak

geschiedenis goed dat er gewerkt wordt aan de combinatie van dat vak met de computer?

Marlies: Ja. Computergebruik wordt niet meer exclusief geassocieerd met exacte vakken binnen het NIVO-project. Het wordt niet vreemd gevonden als een geschiedenisleraar een beroep doet op de beschikbare computers. Het wordt gezien als een vak met serieuze mogelijkheden wat de computer betreft. Of de staatssecretaris ons vak nu meer zal beschermen? Ze ziet het in ieder geval staan. Bedenk dat er niet voor alle vakken vakgerichte nascholing is opgezet. Voor geschiedenis wel.

Kleio: Zullen meer leerlingen het vak kiezen als er in de geschiedenis met de computer gewerkt wordt?

Bart: Je moet het niet als zieltjeswinner gebruiken, maar ik ben er op grond van nog heel recente ervaringen in een school van overtuigd dat het vak een nieuwe aantrekkingskracht uitoefent op bepaalde leerlin-

... Je moet het niet als zieltjeswinner gebruiken...

gen. Het zal serieuzer genomen worden. Als leerlingen zelf veel met bronnen werken, zelf ervaren dat wij niet alles verzinnen, na eigen bevolkingsonderzoek ontdekken dat kinderen vroeger echt eerder dood gingen, misschien is dat alles een stimulans om het vak te kiezen.

Werken met gegevensbestanden, vergeet dat niet, is geen zaak van de bovenbouw Vwo alleen. Er bestaat al een programmapakket voor 2-Mavo, ook bruikbaar in de brugklas. Het werkt! Leerlingen vinden het leuk. Wanneer je goed rekening houdt met de mogelijkheden van de leerlingen op de verschillende niveau's en je weet zelf de weg in

dit soort programma's en gegevensbestanden, dan zijn de resultaten van de leerlingen verbluffend.

Maar we praten alleen over werken met gegevensbestanden. Er zijn in de toekomst veel meer leuke dingen te verwachten.

Stel je voor dat je het probleem van het leren werken met kaarten, historische atlanten -- veel gegevens, processen in de tijd gefixeerd in één kaart -- nu eens stap voor stap, met bewegende beelden, met precies die gegevens die je als leraar in de kaart wilt hebben zou kunnen voorzetten aan leerlingen. Het Von Schlieffenplan, het werkelijk verloop van de Eerste Wereldoorlog, ga maar door.

...Computergebruik wordt niet meer exclusief geassocieerd met exacte vakken...

Kleio: Hebben jullie nog meer moois?

Marlies: Geschiedenisonderwijs gaat steeds visueller worden. Op dit moment is er veel gehannes met dia-projectoren, schermen, verduisteringen, videorecorders met programma's die van te voren volkomen vastliggen. Ik wil bronnen en afbeeldingen onder handbereik hebben om een fragment te tonen als ik dat wil zonder de les te verstoren. Met de nieuwste telecommunicatiemiddelen wordt dat mogelijk.

Kleio: Je bedoelt dat als je bijvoorbeeld het onderwerp kathedraalbouw in de les behandelt je op afroep en naar keuze een vroeg- of laatgotische kathedraal kunt laten zien. En wil je dan toevallig die van Amiens bekijken, kan dat ook. En vervolgens krijg je het in je hoofd om de rechtertoerenspits, een bepaalde waterspuwer op die toren, het rozet en wat al niet te laten zien. Dat is dan allemaal op hetzelfde moment voorhanden?

Marlies: Ja, allemaal in je eigen volgorde. Leerlingen kunnen individueel een leer-

route afleggen, zich indringender met bepaalde aspecten bezighouden. Computers en andere vormen van de nieuwste informatietechnologie zijn er nog maar zo kort. We weten nog lang niet wat er mogelijk is. Leerlingen zullen veel meer zelf gaan ontdekken.

Kleio: Ook Lbo-leerlingen?

Marlies: Met name in Engeland wordt de computer bij deze leerlingen intensief en met veel succes gebruikt. Eigen tempo, gerichte antwoorden, remediërend werken, dat is allemaal heel goed mogelijk bij Lbo-leerlingen.

Een nieuwe leraar - een nieuwe leerling?

Kleio: Uit jullie verhaal doemt een heel nieuw soort geschiedenisonderwijs op, een heel nieuwe geschiedenisleraar. Willen we dat eigenlijk wel? Lopen we niet te hard en te opgewonden achter deze dingen aan? Hebben we hier niet het geval waarbij het nieuwe aanbod (de computer) een nieuwe vraag schept? Onze leerlingen hoeven toch niet kleine historici te worden?

Bart: Hier wordt geen nieuwe vraag gekweekt, hier bieden zich nieuwe mogelijkheden aan. Natuurlijk moet je de computer niet gebruiken als je het met traditioneler middelen net zo goed af kunt. Er steekt toch niets kwaads in leerlingen met bronnen te laten werken?

Marlies: Er is een handig nieuw hulpmiddel geïntroduceerd wat het de leraar mogelijk maakt meer dan vroeger maatwerk te leveren. Het zal soms tijdsbesparend werken, soms verrijkend, omdat je met een klas nu eenmaal niet vijf keer per jaar naar het archief kunt.

COMIGO en de VGN

Kleio: Nu zijn jullie een VGN-commissie geworden. Wat is jullie positie en wat zijn de plannen?

Marlies: De COMIGO bestaat al langer. Een kern van vijf à vijftien mensen met een groep van pakweg honderdvijftig belangstellenden daaromheen. Allemaal historici, leraren geschiedenis met het idee zo goed mogelijk geschiedenisles te geven. De nogal losse structuur werkte op den duur toch niet optimaal. Een verbinding met de VGN ging steeds meer voor de hand liggen, vooral toen we merkten dat daar ook de belangstelling voor de computer en wat daaraan vastzit groeiende was. Als VGN-commissie heb je een grotere achterban, bereik je ook een grotere groep. De commissie bestaat nu uit vier mensen, naast Bart en mijzelf ook Jan Schrijners en Ton Sliphorst. De oude COMIGO is een soort resonansgroep. We zijn heel wat van plan en iedereen die actief mee wil helpen is van harte welkom.

kleio

Bart: We willen, misschien via *Kleio*, alle VGN-leden een computerschijfje bezorgen met een heel eenvoudig te gebruiken toepassing van de computer in het geschiedenisonderwijs, waarschijnlijk met een paar kleine gegevensbestanden. Als eerste kennismaking. Verder willen we, graag via *Kleio*, de VGN-leden op de hoogte houden van nieuwe ontwikkelingen, zaken doorgeven van de ene collega naar de andere, oproepen plaatsen om iets te gaan ondernemen, een vraagbaak vormen voor de eenzaam voortploeterende docent.

Als klap op de vuurpijl komt er in het jaar een landelijke markt, waarschijnlijk in Utrecht. VGN-leden zullen kosteloos en andere geïnteresseerden zullen na betaling heel actief en onder begeleiding kennis kunnen maken met de nieuwste in Nederland ontwikkelde produkten. Er zullen demonstraties zijn op het gebied van datacommunicatie. Hoe je achter je eigen computer gezeten de catalogus van de Universiteitsbibliotheek kunt raadplegen bijvoorbeeld. Hoe je uittreksels van literatuur kunt vinden. We gaan kijken hoe we zelf met behulp van de computer een toets kunnen maken, kortom een zo concreet mogelijke confrontatie met de werkelijkheid. Overigens niet zonder te wijzen op de beperkingen van aldat moois.

Marlies: Al staan er nog zoveel computers in het lokaal, het kruitje en de vertellende leraar zullen in de geschiedenisles even onmisbaar blijven als ze nu zijn.

Kleio: Bedankt voor het gesprek.

REGIONAAL ONDERZOEK

Een voorbeeld van gecomputeriseerd regionaal historisch onderzoek is het NIVO/OMO project 'Voorouders gedateerd'. Daarin zijn bevolkingsgegevens van de voormalige gemeente Veldhoven en Meerveldhoven tussen 1811 en 1832 verzameld door leerlingen van het Anton van Duinkerkencollege, na een introductie op het materiaal in het streekarchief in Oirschot, en vervolgens via een scoreformulier ingebracht in een database-bestand.

Door de authenticiteit en de inhoud van het materiaal bleken de leerlingen het doorwerken van de basisinformatie met plezier te doen. Het oude papier, de verbleekte inkt en vooral de inhoud van de akten boden ruimschoots voldoende nieuws over analfabetisme, inmiddels verdwenen beroepen of kindersterfte.

Vervolgens werden door de projectgroep 5 'lessen' ontwikkeld en getest, ook op andere OMO-scholen.

Na de testperiode zal het NIVO tot verspreiding overgaan. Voor geïnteresseerden zal, in samenwerking met de Hogeschool Katholieke Leergangen in Tilburg, een bijscholingscursus van 4 middagen worden georganiseerd. Na afloop daarvan kan de deelne-

mer zonder meer het project zelf in de eigen klassen uitproberen, en tevens krijgt ieder het uitgewerkte excursieplan en een aantal ideeën voor het maken van een (desgewenst klein) bestand over de eigen schoolomgeving.

Voor inlichtingen kunt u terecht bij mevr. I. v.d. Pluym-van Eijkeren, HKLT, 013-394922.

Het project vond zijn oorsprong in de samenwerking van een drietal leraren en de combinatie van hun verschillende specialismen: C. v.d. Heijden (leraar en historisch demograaf), M. Heijligers (leraar, didacticus) en T. Sliphorst (leraar en lid van de nieuwe VGN commissie-COMIGO).

De projectgroep is er, na de voorafgaande ervaringen, des te sterker van overtuigd geraakt dat software voor het onderwijs ook binnen het onderwijs ontwikkeld moet kunnen worden. Omdat bij het ontwikkelen van materiaal voorop moet staan dat het concreet, overzichtelijk en werkbaar moet zijn.

'Een goed drill-programma waarin een leerling begrippen uit de staatsinrichting leert, is waardevoller dan een pretentieuze project, dat, verder grijpend dan leerlingen of docenten aankunnen, in de kast blijft liggen', aldus Ton Sliphorst.

Kleio kan 't met de computer!

Iris Steen en Thijs van Vugt

In december 1986 werd een werkgroep samengesteld van een zevental historici die op NLO's en ULO's al ervaring hadden opgedaan met de computer en geschiedenis. In het kader van het NIVO-project moesten zij aanbevelingen doen voor vakgerichte toepassing van deze informatietechnologie.

In het hierna volgende artikel informeren de auteurs, beide lid van de werkgroep, u over het wel en wee van NIVO en POCO, met andere woorden over het overheidsbeleid inzake geschiedenisonderwijs en de computer.

Het artikel werd geschreven in oktober 1987, ontwikkelingen sinds die tijd zijn er dus niet in opgenomen.

De illustraties bij dit artikel zijn afdrukken van beeldschermen uit het computerprogramma Egypt, dat door Telos Corporation Softwareproducts (Apple) is gemaakt op Filevision. Dat is een database-programma, waarbij de leerling aan de computer allerlei informatie over het oude Egypte (bijvoorbeeld over farao's, pyramiden, tempels en steden) kan opvragen om daarmee aan de slag te gaan.

Dergelijke software staat ons voor het Nederlandse geschiedenisonderwijs ook voor ogen!

Dit programma draait helaas op Apple Macintosh en niet op MS-DOS-apparatuur. Jeroen Scholten van het COI te Enschede bezorgde ons deze reproducties.

Iedere geschiedenisleraar zal zich afvragen wat hij met een computer in zijn les aan moet. Die machine kan immers geen klas overnemen. Ook kan hij geen spannende verhalen vertellen. Toch zijn er wel degelijk mogelijkheden om die nieuwe technologie in te bouwen; met de videorecorder, de diaprojector en de overhead is dat — met vallen en opstaan — uiteindelijk ook gebeurd.

Een les over de industriële revolutie kan geïllustreerd worden met cijfers uit de eigen regio over aantallen fabrieken en stoommachines, arbeiders en lonen (mits deze gegevens tevoren zijn ingevoerd). Met een simpele instructie kan de computer deze data ook in grafieken of kaartjes weergeven. De leerlingen kunnen zelf conclusies trekken en gegevens aanvullen. Op zo'n manier heeft een computer ook voor de geschiedenisleraar aardig wat te bieden!

Computerondersteund geschiedenisonderwijs bestaat in de dagelijkse lespraktijk van het voortgezet onderwijs nog maar nauwelijks. Het ontbreekt docenten nu eenmaal aan goede hard- en software (respectievelijk computers en programma's). Bovendien hebben zij vaak ook niet voldoende kennis op het gebied van informatica en computerondersteund onderwijs (COO).

In de afgelopen jaren is de interesse voor toepassing van de computer als hulpmiddel bij het geschiedenisonderwijs al aarzeland op gang gekomen.¹ In de loop van 1985 werd de werkgroep COMIGO (COMputers In het GeschiedenisOnderwijs) opgericht, waarin belangstellende historici proberen de ontwikkelingen op het gebied van computerondersteund geschiedenisonderwijs te volgen en te sturen. De VGN zette haar jaarvergadering te Eindhoven in september

1986 voor een gedeelte in het teken van een kennismaking met de gebruiksmogelijkheden van de computer in de klas tijdens de geschiedenisles. In de vakbladen *Geschiedenis in de Klas* en *Kleio* verschenen de eerste nederlandse publikaties over computers in het geschiedenisonderwijs en werd voorzichtig software gerecenseerd.² Op de genoemde jaarvergadering inventariseerde Paul Werkman de stand van zaken in de brochure *Computers en geschiedenisonderwijs*.³

Erg veel concrete resultaten hebben deze activiteiten nog niet gehad. Dat is ook niet verwonderlijk: zolang de meeste scholen niet of nauwelijks over (lieft uniforme) apparatuur beschikken en op de nederlandse onderwijssituatie toegesneden educatieve software zeer schaars is kan er niet veel gebeuren.

Een tweetal door de nederlandse overheid geïnitieerde projecten hebben in het afgelopen kalenderjaar duidelijk gemaakt dat er meer vaart komt in de introductie van de computer in het klaslokaal, ook tijdens de geschiedenisles. Allereerst geldt dit voor de recente, meer vakgerichte aanpak binnen het NIVO-project (een afkorting van Nieuwe Informatietechnologie in het Voortgezet Onderwijs). Na de ontwikkeling van het algemene schoolvak informatiekunde sinds 1985 krijgt de komende jaren de nascholing in het gebruik van de computer bij de bestaande schoolvakken prioriteit. Door een kleine groep historici is daarvoor een raamplan opgesteld.

Daarnaast is het ministerie zich bewust geworden van het nijpende gebrek aan goede computerprogramma's voor de vakken in het voortgezet onderwijs. Dat was voor haar de reden om het POCO-project te starten (ProgrammatuurOntwikkeling voor Computers in het Onderwijs). Het vak geschiedenis werd daarbij als eerste onder de loep genomen tijdens een tweetal workshops en een daaraan gekoppelde reportage.

Het NIVO-project

De overheid heeft zich gerealiseerd dat de door haar gewenste invoering van informatietechnologie in het onderwijs pas dan kan slagen, wanneer er voldoende middelen en nascholingsfaciliteiten ter beschikking worden gesteld om leraren vertrouwd te maken met informatietechnologie en computerondersteund onderwijs. Vandaar dat in 1985 het NIVO-project is gestart. In dit project werken de ministeries van economische zaken en van onderwijs, het bedrijfsleven en de onderwijsorganisaties samen. De bedoeling is dat het bedrijfsleven het meeste geld fourneert — deze sponsoring verloopt tot nu toe nogal moeizaam — en dat de rest van de kosten wordt gedragen door de overheid.

In het kader van het NIVO-project wordt iedere school voor voortgezet onderwijs (Lbo, Mavo, Havo, Vwo) voorzien van tien computers met bijbehorende software. Per school worden drie docenten nageschoold in de informatiekunde.

De geleverde computers zijn MS-DOS machines van verschillende merken (IBM, Philips en Tulip).⁴ Apparatuur met dit besturingssysteem heeft het voordeel dat er veel algemene software voor beschikbaar is (programma's voor tekstverwerking, gegevensopslag en -verwerking), die niet uitsluitend gebruikt kan worden bij computers van een bepaald merk. Dit betekent echter wel dat er vaak geen uitwisseling van programma's mogelijk is met veel op scholen voorkomende (oudere) computers als BBC, Commodore en Apple.

Bij de computers wordt een zogenaamd startpakket geleverd. Dit omvat onder andere een tekstverwerkingsprogramma (pc-type), een bestandsprogramma (pc-file), een spreadsheet (pc-calc) en een auteursaal (taiga). Daarnaast krijgt iedere school een coupon ter waarde van f 2000,- om educatieve software voor deze MS-DOS machines te kopen.

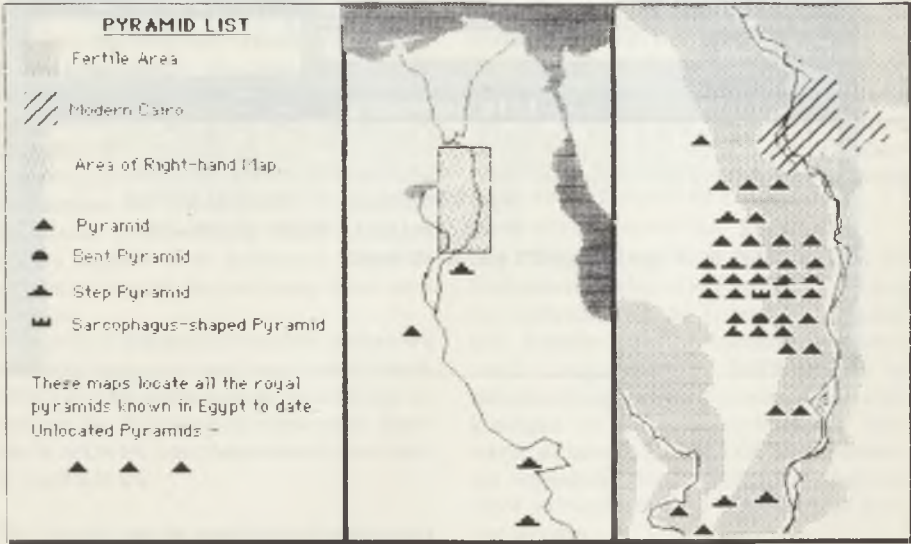
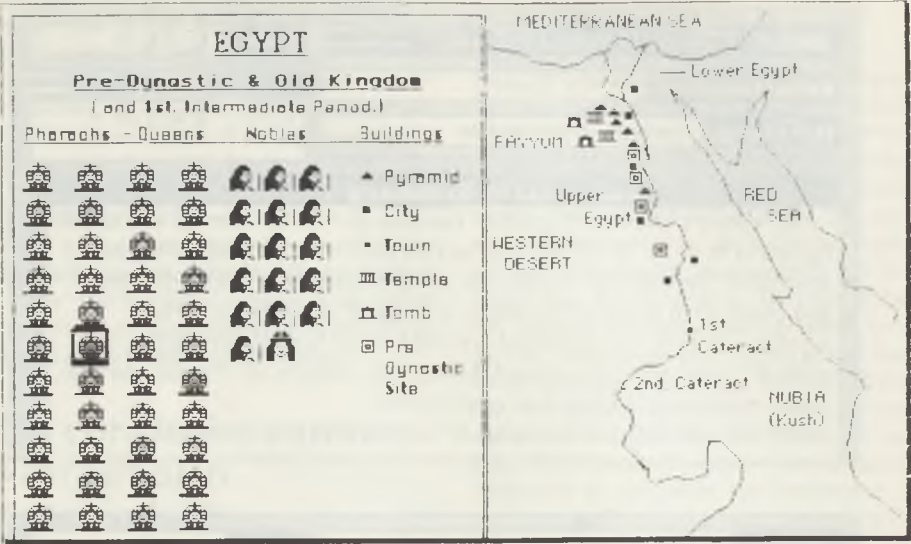
De drie docenten per school die nageschoold worden krijgen in eerste instantie een basiscursus informatiekunde van negentig uur aangeboden. Na deze basiscursus kunnen zij kiezen uit verschillende modules. Deze modules (met een omvang van vijfenveertig uur) betreffen een verdieping in de informatiekunde dan wel een vakgerichte toepassing van informatietechnologie. De basiscursussen worden sinds 1985 verzorgd door de lerarenopleidingen.

Het is de bedoeling dat in 1988 alle scholen voorzien zijn van apparatuur en dat dan ook drie docenten per school de basiscursus gevolgd hebben. Vanaf najaar 1988 zullen de vervolgcursussen gegeven worden.

De vakgerichte nascholing

In december 1986 heeft het NIVO-projectmanagement — dat zorg draagt voor de voortgang van het project — leden van vakwerkgroepen, die zich reeds bezig houden met computerondersteund onderwijs in hun vakgebied, benaderd met het verzoek een raamplan te maken voor een vakgerichte nascholing. Voor geschiedenis werd Marlies Bitter benaderd. Zij heeft op korte termijn — volgens goed ambtelijk gebruik was er minder dan een maand tijd beschikbaar om een rapportage op poten te zetten — een werkgroep samengesteld van een zevental historici die op NLO's en ULO's reeds ervaring hadden opgedaan met computers en geschiedenis.

In januari 1987 heeft deze werkgroep een

vakraamplan geschiedenis aan de NIVO-beleidsgroep voorgelegd. De opzet ervan werd goedgekeurd, hetgeen wil zeggen dat er geld beschikbaar is gesteld om op basis van dit plan een korte nascholingscursus en enige software te ontwikkelen.⁵

Deze cursus zal vanaf najaar 1988 worden aangeboden aan geschiedenisdocenten in het voortgezet onderwijs, die de NIVO-basis-cursus gevolgd hebben.

Het vakraamplan geschiedenis

Het uitgangspunt van de werkgroep is dat de computer de docent nooit kan vervangen. De leraar blijft zoals altijd het onderwijsleerproces organiseren en sturen. Hij kan daarbij de computer als medium gebruiken bij het begrijpelijk en inzichtelijk maken van de geschiedenis voor de leerlingen. De computer dient slechts daar ingezet te worden, waar hij mogelijkheden biedt die andere audiovisuele middelen — zoals trans-

parant, diaserie of videoband — niet hebben.

Omdat geschiedenisleraren geen informatietechnologen zijn, zullen zij computersoftware vanzelfsprekend in eerste instantie beoordelen op de inhoudelijke relevantie ervan voor het vak. De aard van de leerstof en de diversiteit in vaardigheden zijn daarbij belangrijke criteria. Het lijkt de werkgroep verstandig in dat opzicht bij computerondersteund geschiedenisonderwijs rekening te houden met het veranderende karakter van het schoolvak geschiedenis, zoals dat onder andere naar voren komt in de adviezen van de Werkgroep-HEG en de BRUG-commissie.

Uit de meest recente schoolmethoden blijkt dat er plaats is gemaakt voor sociale, economische en (in mindere mate) culturele ontwikkelingen op korte en lange termijn naast de politieke en militaire evenementen en structuren. De lokale en regionale geschiedenis krijgt onder andere via vormen van veldwerk meer aandacht.

Name - Cheops (Khufu, Khufwey)	Link Pyramids
Relationship - Son of Snefru	Dates -
Marriage - 4 wives - see below	2551 - 2528 BC

Life Summary

2nd king of the 4th Dynasty. Famous as the builder of the Great Pyramid at Giza. A strong and autocratic king whose rule was absolute. The natural resources of the land were concentrated and used with great efficiency. It is now thought that the construction of the pyramid was not effected by slaves but by ordinary peasants, employed during the months of the inundation, when work on the land was impossible.

Only the smallest indication of work other than funerary

Name - Hetepsekhemui	Link
Relationship	Dates
Marriage	c. 2770 - 2649 BC

Life Summary

1st king of the 2nd Dynasty, the meaning of his name being "the two powers are at peace", possibly signifying the end of struggles between Lower and Upper Egypt in the preceding Dynasty. Little is known about the first reigns of the 2nd Dynasty, or why the dynasty was changed.

visueel, schematisch, kwantitatief, kartografisch), het kunnen maken van een eigen synthese en conclusies kunnen opstellen en onderbouwen.

Bij het geschiedenisonderwijs wordt tenslotte wat betreft de houding van leerlingen vrij algemeen een sterk accent gelegd op de mogelijkheden voor inleving van leerlingen in een historische situatie of een historische persoon. Hierbij dienen zij begrip te ontwikkelen voor de standplaatsgebondenheid van personen en/of groepen in het verleden en in de tegenwoordige tijd.

Met name bij de training van vaardigheden en de mogelijkheden tot inleving kan de computer een uitstekend hulpmiddel vormen. Didactische vernieuwingen krijgen zo meer kansen. Tevens wordt dan voorkomen dat de introductie van computers in het geschiedenisonderwijs wordt gelijkgesteld aan het overgieten van oude wijn in nieuwe zakken!

De richting van computergestuurd onderwijs

Het is mogelijk de computer op verschillende manieren goed in te passen in de geschiedenislessen. Andere typen programma's bewerkstelligen bij leerlingen namelijk andere leereffecten, bijvoorbeeld het organiseren van gegevens, het onderkennen en oplossen van problemen, het toetsen van hypothesen, het spelen van rollen, het nemen van besluiten.

De werkgroep heeft voorkeur voor een vijftal vormen van computerondersteund geschiedenisonderwijs.

1 Database

Dit type programma kan omschreven worden als een georganiseerde verzameling van gegevens (databank). Met behulp daarvan kunnen leerlingen een onderzoekje opzetten: vraagstellingen ontwerpen, hypothesen toetsen en — in een later stadium — zelf data invoeren en rangschikken. Zij krijgen daardoor het stimulerende gevoel dat ze zelf het verleden ontdekken, waarbij niet eens zozeer de resultaten van het onderzoek van belang zijn als wel de leerervaringen over de aard van het vak geschiedenis en over het materiaal waarmee de historicus werkt.

Deze vorm van computerondersteund geschiedenisonderwijs sluit nauw aan bij de hierboven omschreven zienswijze op het schoolvak geschiedenis. De geschiedenis wordt dan immers niet gepresenteerd als een vaststaande bundeling en interpretatie van feiten, maar de leerlingen gaan het bronnenmateriaal te lijf met de vaardigheden en de houding van de historische onderzoeker en komen zelf tot conclusies.

In didactisch opzicht zijn de vaardigheden om historische kennis te verwerven belangrijker geworden. Zo dienen de leerlingen te leren omgaan met bronnenmateriaal. Zij moeten feiten en meningen kunnen onderscheiden. De leerlingen dienen inzicht te krijgen in de samenhang van oorzaken en gevolgen en de verhouding tussen continuïteit en discontinuïteit. Het interpretatieve en reconstruerende karakter van het vak zou hen duidelijk moeten worden en zij zouden in staat moeten zijn eigen interpretaties van het verleden te toetsen aan die van anderen en aan het beschikbare bronnenmateriaal.

Andere vaardigheden van algemenere aard zijn niet zozeer gekoppeld aan de basisstructuren van het vak, maar daarom niet minder belangrijk voor het geschiedenisonderwijs: het kunnen onderscheiden van hoofd- en bijzaken, het stellen van de juiste vragen, het zoeken van relevante informatie met het oog op een bepaalde vraagstelling, het kunnen interpreteren van informatie van allerlei aard en vorm (tekstueel,

kleio

De gegevens kunnen van verschillende aard zijn: demografisch (bijvoorbeeld volkstellingen), sociaal (bijvoorbeeld loonlijsten en huishoudbudgetten), economisch (bijvoorbeeld conjunctuurgegevens) en politiek (bijvoorbeeld verkiezingsuitslagen). Bovendien kan de computer via deze programma's ook goed worden ingezet bij projecten over lokale en regionale geschiedenis. Dergelijk materiaal wordt natuurlijk al in andere vorm — meestal via stencils of fotocopiëren — in de klas toegepast, maar met behulp van de computer kunnen de leerlingen veel beter toegang krijgen tot uitgebreidere data, kunnen zij er veel meer vragen aan stellen en sneller antwoorden uit destilleren. Daartoe is echter ook een tweede vorm nodig.

2 Kartografische en statistische verwerking
Dit type programma bouwt voort op de database. Een gegevensbestand slaat materiaal op en levert het aan, terwijl deze programma's de data verwerken in de vorm van grafieken, statistieken en kaarten. Zo kunnen bijvoorbeeld territoriale ontwikkelingen op kaarten worden gevisualiseerd en productie- en consumptiecijfers in tabellen worden weergegeven.

De gebruiksmogelijkheden van deze pakketten voor data-opslag en -verwerking zijn natuurlijk niet beperkt tot uitsluitend historische gegevens. Om die reden ligt de samenwerking bij de ontwikkeling van een dergelijk programma voor onderwijsdoeleinden met andere sociale vakken als geografie, economie en maatschappijleer voor de hand.

3 Simulatie

Via deze vorm van computerondersteund onderwijs geeft de computer een zo getrouw mogelijke nabootsing van de (verleden) werkelijkheid, die anders moeilijk of onmogelijk in de klassesituatie te realiseren zou zijn. De bedoeling van de simulatie is het verwerven van kennis en inzicht in processen en structuren, bijvoorbeeld een ontdekkingsreis, een verkiezing of een veldslag.

Dit soort programma's biedt zinnige perspectieven voor het vak geschiedenis: leerlingen leven zich in in gereconstrueerde situaties uit het verleden, kruipen in de huid van de historische actoren, krijgen inzicht in de motieven achter hun handelingen, leren besluiten te nemen, moeten rekening houden met het verloop van de gebeurtenissen, enzovoort. De educatieve aspecten en het spelelement gaan hand in hand, waardoor de motivatie van leerlingen wordt gestimuleerd.

4 Tutorial

Bij deze programma's treedt de computer het meest als docent op: er worden vragen gesteld aan de leerling en — afhankelijk van het gegeven antwoord — kiest de computer

een leerroute om de leerling nieuwe stof bij te brengen of om oude te herhalen. Binnen het geschiedenisonderwijs kan dit type het best worden toegepast in het kader van remediëring of van differentiatie, met name rond de verwerking van sleutelbegrippen als democratie, fascisme en imperialisme.

5 Drill & practice

Deze programma's benutten de computer als oefenmachine, die kennis en vaardigheden van leerlingen repeteert en toetst. Ook voor het vak geschiedenis is dat zinvol, zowel diagnostisch als remediërend.

De conclusies van het vakraamplan geschiedenis

Een analyse van de bestaande, nederlandse software op historisch gebied laat zien dat deze nagenoeg niet bestaat! Veel engelse programma's zijn niet onmiddellijk bruikbaar, omdat deze voor de standaardapparatuur van het Britse MEP-project, de BBC-ACORN, ontwikkeld zijn.⁶ Bovendien schieten zij toch vaak tekort op didactische kenmerken als interactiviteit, flexibiliteit en variatie. De activiteiten van de leerlingen zijn te beperkt en te monotoon, alleen de computer bepaalt de voortgang in het programma.

Vanuit deze achterstandssituatie pleiten wij dan ook vurig voor een forse impuls vanuit NIVO om op korte termijn inhoudelijk relevante en didactisch verantwoorde historische software (met begeleidend materiaal) te ontwikkelen.

De inhoud van de nascholingscursus moet volgens de werkgroep zo concreet mogelijk worden gehouden. Niet zozeer theorievorming over het gebruik van computers in het geschiedenisonderwijs moet centraal staan, maar vooral praktische en actieve kennisname van de (on)mogelijkheden van de diverse soorten computerondersteund geschiedenisonderwijs en de toepassing in de lessen. Via het gebruik van auteurssystemen en inhoudsvrije pakketten (dit zijn programma's die opslag en bewerking van gegevens mogelijk maken, zonder dat deze reeds vooraf met geselecteerde data gevuld zijn) moeten de geschiedenisleraren op de eigen lessituatie toegesneden software kunnen maken (zonder dat zij overigens worden opgeleid tot allround programmeurs).

Zoals reeds vermeld is het vakraamplan geschiedenis door de NIVO-beleidsgroep geaccepteerd en moeten deze aanbevelingen in de loop van de komende anderhalf jaar concreet gestalte krijgen.

Het POCO-project

Het NIVO-project houdt zich vooral bezig met de installatie van apparatuur op scholen en de nascholing van docenten. Het minimale bedrag dat binnen NIVO beschikbaar is voor de ontwikkeling van software wordt voornamelijk besteed aan het maken van demonstratiemateriaal en het vertalen van buitenlandse programma's ten behoeve van die nascholing. De introductie van computers in het onderwijs dreigt echter vast te lopen op een nijpend gebrek aan nederlandstalige educatieve software. Vandaar dat het Ministerie van Onderwijs in het afgelopen voorjaar het POCO-project op stapel heeft gezet, dat binnen vier jaar moet leiden tot de productie van courseware — een verzamelterm voor een computerprogramma met bijbehorend leerlingen- en docentenmateriaal — voor een achttal vakken die gegeven worden in het tweede en derde leerjaar van het Avo en Vwo.⁷

De producten moeten aansluiten bij de huidige onderwijspraktijk, en wel zodanig dat de computer op vruchtbare plaatsen in het leerplan kan worden ingezet, waardoor een veelvuldig gebruik gewaarborgd lijkt.

Het COI (Centrum voor Onderwijs en Informatietechnologie) te Enschede — nu nog een onderdeel van de Technische Universiteit Twente, maar binnenkort geprivatiseerd — organiseert dit POCO-project. In samenwerking met vakdocenten, onderwijskundigen en informatietechnologen ontwerpt en omschrijft het COI programma's, die uiteindelijk door commerciële uitgeverij en/of softwarebedrijven geproduceerd kunnen worden.

Als proefkonijn voor dit project, de zogenaamde PILOT-POCO, is op advies van het NIVO-projectmanagement het vak geschiedenis gekozen. Bij de keuze heeft het niet-exacte karakter van geschiedenis een rol gespeeld: een zinvol en frequent gebruik van de computer in de klas is niet alleen weggelegd voor beta-vakken!

Tijdens twee workshops in juni en juli van het afgelopen jaar hebben medewerkers van het COI met enige geschiedenisdocenten — waarvan sommige betrokken waren bij het samenstellen van het NIVO-vakraamplan — een plan opgesteld voor het ontwikkelen van historisch-educatieve courseware voor de doelgroep. Dit proefproject was vooral bedoeld om te toetsen of de door het COI voorgestane procedure om courseware voor een vak te ontwikkelen in de praktijk voldoet. Een eerste verslag is inmiddels verstuurd naar het ministerie en enkele adviesorganen. Indien het ministerie met de voorstellen accoord gaat, zal het plan voor geschiedenis uitgevoerd worden, waarna andere vakken zullen volgen.

De strekking van het plan komt overeen met de aanbevelingen die zijn gedaan in het vakraamplan geschiedenis voor NIVO. Databaseprogramma's — in aanvulling met (karto)grafische en statistische bewerkingen — zullen de belangrijkste vorm van computer-ondersteund geschiedenisonderwijs worden, daar de leerling via deze toepassing ervaringen opdoet met de diverse historische methoden en technieken. De simulaties hebben op dit moment nog het grootste marktaandeel, maar zijn in hun aanpak vaak te rechtlijnig. Vooral voor differentiatie en remediering behoeven tutorials en drill & practice nadere uitwerking.

Er moeten programma's komen die als werkvorm een meerwaarde hebben voor het vak. Dat surplus kan bijvoorbeeld liggen in een snellere toegang tot bronnenmateriaal voor leerlingen, het verkrijgen van een betere motivatie, het toepassen van meer productieve vaardigheden en het opheffen van beperkende randvoorwaarden bij het onderwijsleerproces (zoals het rooster, de kosten en de coördinatie). Bovendien moeten de programma's minder computer- en meer leerlinggestuurd zijn. De leerweg van het programma moet aangepast worden aan de initiatieven en reacties van de leerlingen en niet omgekeerd!

Binnen het pilot-project zijn een aantal ontwerpideeën gelanceerd:

- een database — bij voorkeur met een (karto)grafische component — over de industriële revolutie, waarin kwantitatieve gegevens over sociale, economische, demografische en technologische ontwikkelingen in Engeland en Nederland zijn opgeslagen (in een later stadium eenvoudig uit te breiden met andere landen als Duitsland, België, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie);
- een database — gekoppeld aan kaarten en grafieken — over de Nederlandse Opstand in zijn politieke, sociale, economische, religieuze, militaire en demografische aspecten, waarin de diverse aspecten in tijd en in samenhang met elkaar geanalyseerd kunnen worden (in een later stadium is transfer naar andere revoluties mogelijk);
- een tutorial met teksten over politieke stromingen van de negentiende en twintigste eeuw (zoals liberalisme, conservatisme, socialisme, confessionalisme, fascisme), waarbij leerlingen op basis van hun antwoorden op de vragen die het programma stelt een eigen leerroute krijgen aangeboden;
- een database met informatie over ontdekkingen, kolonisatie, imperialisme, dekolonisatie en Derde Wereldvraagstukken.

Tenslotte

De geschiedenisdocent die op dit moment de nieuwe informatietechnologie in zijn klas wil toepassen staat nog met lege handen.

Via NIVO en POCO staat er aardig wat op stapel. Het maken van courseware en het ontwikkelen van cursussen kost veel tijd. Daarnaast moeten die plannen veel ambtelijke molens passeren voordat zij uitgevoerd en gefinancierd kunnen worden. Als er zich geen tegenslagen voordoen kan die docent de eerste resultaten van de beide projecten in de loop van 1988 tegemoet zien.

Daarmee is het verhaal over de introductie van de computer in het (geschiedenis)onderwijs echter nog niet rond. Het wellicht moeilijkste probleem komt dan nog, namelijk de didactische kant. Hoe kan de docent de computer in de klas daadwerkelijk gebruiken? Wanneer moet de computer ingeschakeld worden? Welke werkvormen passen daarbij? Voor hoeveel leerlingen? Hoe moet de klassesituatie georganiseerd worden? Welke gevolgen heeft dit?

Dat zijn vragen waarop in NIVO-verband — zeker met het oog op een effectieve nascholing (vanaf september 1988) — geprobeerd wordt een antwoord te geven. Praktijkervaringen zullen daarbij onontbeerlijk zijn.

Noten

1. Op vakwetenschappelijk gebied zijn er ook activiteiten: de 'Vereniging voor geschiedenis en informatica' presenteerde zich in december 1987 met een conferentie over het gebruik van bestanden in historisch onderzoek.
2. Zie met name *Geschiedenis in de klas* van december 1984 en in *Kleio* de artikelen van Arie Wilschut (februari 1986), van Liesbeth Hoogkamp (juli 1986) en van Frans Schleijpen (september 1987).
3. Uitg. Malmberg, Den Bosch 1986.
4. Dit is de aanduiding voor een bepaald besturingssysteem van computers, namelijk Micro-Soft Disk Operating System.
5. Het raamplan NIVO-nascholing Geschiedenis is verkrijgbaar bij het NIVO-projectmanagement, Lomanlaan 83, 3526 XC Utrecht (tel. 030-892374). Evenals voor geschiedenis zijn er raamplannen gemaakt en worden er cursussen ontwikkeld voor aardrijkskunde, nederlandse, moderne vreemde talen, wiskunde en natuurwetenschappelijke vakken.
6. Het Microelectronics Education Programme is de Britse tegenhanger van het NIVO-project.
7. Voor het basisonderwijs en het beroepsonderwijs worden identieke activiteiten ontplooid.

'Heren van stand'

Regenten voor de gesloten burgemeestersdeur.

Arie de Jongh en Hubert Schrijnemakers

Dit artikel is een korte toelichting bij het computerprogramma 'Heren van stand', dat in het kader van het NIVO-project werd ontwikkeld.

Voor nadere informatie kunt u terecht bij de auteurs, per adres:
Hogeschool Midden Nederland, postbus 14007, 3508 SB Utrecht.

'Dat komt ervan, wanneer men van de regenten prinsen maakt. Dan moet men de mensen uitzuigen met steeds weer nieuwe belastingen. Gijlieden eet het zootje op!', aldus de Goudse regent Willem van den Kerckhoven in 1691 in de vroedschap van Gouda.

Wie zo tekeer ging, moest wel goede redenen hebben, en die hadden in dit geval niets te maken met medelijden voor de belastingbetaler of met bezorgdheid over het financieringstekort van de stedelijke overheid. Van den Kerckhoven was de leider van de onderliggende factie in de vroedschap, die door de factie-Van der Dussen buiten de winstgevende ambten gehouden werd. Ook al was niet iedereen het met hem eens, zijn gedrag werd toch algemeen beschouwd als onfatsoenlijk en beneden de waardigheid van regenten; zij moesten per slot het goede voorbeeld geven!

Bruno van der Dussen, rond 1700 de machtigste man in Gouda, maakte van de gelegenheid gebruik om zijn tegenstander een hak te zetten. Op 30 november 1695 ontving de magistraat van Gouda een brief van de vrouw van Willem van den Kerckhoven, met het verzoek, hem wegens krankzinnigheid te laten opsluiten. Hij zou vrouw en kinderen meerdere malen hebben bedreigd, soms zelfs met een mes. De burgemeesters van Gouda verhoorden de dienstboden van huize Kerckhoven en dezen bevestigden het verhaal. Daarom verdween Van den Kerckhoven naar een 'beterhuis' in Delft. Bezoek mocht hij niet ontvangen en zijn brieven werden doorgestuurd naar... de geslepen Van der Dussen, die de bewaker had omgekocht.¹

Een schitterend verhaal, heel geschikt voor een les over Hollandse regenten, en dan vooral als illustratie van de factie-strijd,

die we hebben leren kennen sinds het werk van D.J. Roorda.² Een concreet voorbeeld als dit kan zo'n begrip heel wat duidelijker maken, zeker wanneer de afloop van de geschiedenis erbij verteld wordt: na een langdurig proces voor het Hof van Holland kreeg de familie van Van den Kerckhoven de arme regent vrij en na 1720 zien we de onderliggende factie boven: de zoon van Van den Kerckhoven werd bijvoorbeeld burgemeester van Gouda en de factie-Van der Dussen werd uitgerangeerd.

Zo verheldert dit verhaal uit de praktijk de structuur van de groep, die Holland regeerde in de XVIIe en XVIIIe eeuw. Er zijn meer van die gegevens, die die structuur blootleggen. Hoe was de samenstelling van de regentenoligarchie? Was de vroedschap toegankelijk voor ieder, die rijk genoeg was en hoe rijk moest zo iemand dan zijn? Welke ambten bekleedden regenten en wat verdienden ze eraan? Talloze vragen van deze aard zijn er te stellen ter verheldering van het lege begrip 'regenten', zodat de leerlingen zich er iets bij kunnen voorstellen.

Eliteonderzoek

Maar het gaat niet enkel om de Hollandse regenten. Onderzoek naar elites in het algemeen is 'in'. Is dat, omdat wij in de jaren tachtig afstand hebben genomen van die provo-droom over een samenleving zonder elite? Al in 1975 smaalde Bart Tromp, dat bij W.F. Wertheim de elite voortaan 'voorhoede' heette en vandaag de dag houden nog maar weinigen staande, dat een samenleving zonder leidende groep kan.³

Wat ons interesseert, is de samenstelling van die elite, de sociale kenmerken, de verhoudingen tussen de leden onderling. 'Onder regenten' heet een Utrechtse doctoraalscriptie over die Hollandse leiders en die titel verwijst naar Hermans' roman over de beroepsgroep die tot voor kort nog algemeen beschouwd werd als de wetenschappelijke elite van Nederland, inclusief de onderlinge ruzies die met factiestrijd heel goed te vergelijken zijn.⁴

De laatste jaren is, met name aan de Utrechtse universiteit, nogal wat onderzoek verricht naar het Hollandse regentenpatriciaat. Het gaat daarbij om groepsonderzoek, dat wil zeggen van elke regent werden een aantal gegevens verzameld en door combinatie van deze gegevens kon men interessante opmerkingen maken over bijvoorbeeld de religieuze samenstelling of de economische achtergrond van de groep.⁵ Voor het opstellen van een dergelijke 'collectieve biografie' is nogal wat archiefwerk verricht en op dat punt kan de computer eraan te pas komen.

Wij vonden niet alleen de resultaten van het onderzoek de moeite waard, maar, met het

Wat heb je geleerd?... 'Dat niet-regenten rijker kunnen zijn dan wel-regenten en dat er ook gekken bij zaten die andere regenten in een gesticht stopten...'

oog op de rol die de computer kan spelen in het geschiedenisonderwijs, ook de manier waarop van deze gegevens gebruik is gemaakt. Wij hebben deze informatie verwerkt in een computer-lesprogramma. Dit bestandsprogramma 'Heren van Stand' biedt leerlingen de mogelijkheid om op eenvoudige wijze regenten-onderzoek te doen in de klas.

Het 'Heren van stand'-programma

Het begrip regenten zal zeker ter sprake komen bij de behandeling van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Gouden Eeuw. Met behulp van het computerprogramma 'Heren van Stand' kan dat begrip concreter worden gemaakt. Het is te vergelijken met een kaartenbak met de gegevens van alle 125 regenten, die in de periode 1700-1780 in het stadsbestuur van Gouda zaten. Op elke kaart van het bestand, in computertaal elk 'record', werd een aantal gegevens over de desbetreffende vroedschap genoteerd:

- persoonlijke gegevens als de geboortedatum en de datum van overlijden, de naam van de vader en de echtgenote en of haar vader zelf ook regent was;
- economische gegevens als het inkomen en het vermogen, de manier, waarop dat vermogen was belegd, de waarde van het huis;
- gegevens over de stand en de levensstijl: had deze regent een koets en een buitenhuis, hoeveel personeel hield hij er op na, woonde hij deftig?
- en tenslotte gegevens over de ambten die hij bekleedde.

Met die gegevens doet de computer dat,

waarin hij goed is: hij zoekt desgevraagd snel een aantal van de gerubriceerde gegevens op en bewerkt en sorteert deze zoals de vragensteller dat van hem verlangt.

En de leerlingen? Wat moeten zij al weten, voordat met dit programma gewerkt kan worden? Enige voorkennis van de geschiedenis van de Republiek in de Gouden Eeuw is aan te bevelen. In twee lessen zou een kader geschetst kunnen worden. Kennis van informatica is niet nodig; eventueel zoudt u tevoren een les kunnen besteden, al dan niet samen met een collega die thuis is in het computerlokaal, aan de meest elementaire handgrepen.

Behalve met de computer werkt de leerling in de door ons ontworpen lessenreeks met een *leerlingenboek* dat dient als wegwijzer door het onderwerpen als opdrachtenboek. In de Inleiding maakt de leerling kennis met de computer en met het functioneren en de inhoud van het bestandsprogramma. Uitgelegd wordt, welke toetsen gebruikt worden en waar ze voor dienen. Het aantal te gebruiken toetsen is beperkt om tijdverlies met technische beslommingen te voorkomen.

Zo verricht de leerling een aantal handelingen die steeds weer terug zullen komen tijdens de lessen. Ook maakt hij door middel van voorbeelden kennis met de inhoud van de kaartenbak. Computerprogramma en leerlingenboek stellen de leerlingen in staat om, gewoonlijk in groepjes van twee of drie achter een computer, de vragen van het leerlingenboek te beantwoorden op speciale *werkbladen*.

Lesinhouden

Na het inleidend hoofdstuk volgen in het werkboek de vier thema's waarin 'heren van stand' verdeeld is: *Kwalificaties, Ambten, Inkomen en Vermogen, en Stand*.

In het hoofdstuk *Kwalificaties* wordt de vraag gesteld aan welke voorwaarden je moest voldoen om regent te kunnen worden. Was er sprake van opvolging van vader op zoon? De computer zoekt op hoeveel regenten een vader hadden die ook al in de vroedschap zat. Moest je rijk zijn om regent te worden? Nadat vastgesteld is, wanneer je in deze tijd 'rijk' was, gaat de leerling opzoeken, wie er rijk waren. Wat was nu belangrijker als je regent wilde worden: goede familie of rijkdom?

Voor de hand liggend is dat het programma gebruikt wordt bij een lessenserie over de Republiek. Toch is dit niet de enige mogelijkheid. U kunt ook proberen om structurele zaken van de Nieuwe Geschiedenis duidelijk te maken; over elitevorming hadden we het al, en dat men een ambt als eigendom beschouwde was ook in de familieregeringen buiten Holland regel. Het hoofd-

kleio

stuk *Ambten* maakt duidelijk, hoe ambtsdragers in deze periode tegen hun eigen functie aankeken. Behalve een overheidsfunctie in het algemeen belang was een ambt toch ook iets waar je wat uit kon halen. Dat wilde natuurlijk iedereen en dit leidde dan weer tot botsingen à la Van den Kerckhoven.

Verschillende soorten geschiedenis komen aan de orde. Na de meer politieke eerste twee hoofdstukken gaat het hoofdstuk *Inkomen en Vermogen* op de economische achtergrond van de regenten in. De leerlingen zoeken bijvoorbeeld op hoe de rijkdom van de regenten zich verhielt tot de inkomens van de rest van de bevolking. Ook wordt duidelijk gemaakt waarin de heren hun kapitaal hadden gestoken: de pruiken-tijd van cijfers voorzien.

Als u wilt laten zien wat deftig leven betekende, dan kan de leerling in het laatste hoofdstuk *Stand* opzoeken, hoeveel bedienden, koetsen, buitenhuizen en heerlijkheden deftige regenten hadden; zo was er toch weer onderscheid tussen de regenten onderling.

Dit alles neemt in Mavo 2 of Havo 2, waar de Republiek vermoedelijk behandeld wordt, een week of vier in beslag: ongeveer twee 'gewone' lessen ter inleiding, uit het boek, en ongeveer zes lessen achter de computer. Het is aan te bevelen, het hele programma te doorlopen, maar misschien heeft u niet zoveel tijd om eraan te besteden. Het is ook aardig om één hoofdstuk te behandelen, wanneer u een gedeelte uit het schoolboek wilt laten toelichten door de computer. Misschien wilt u enkele leerlingen een apart onderwerp 'regenten' laten doen, ter-

Wat zou je anders willen?... 'Wat meer kleurtjes erin, rood, groen, blauw bijvoorbeeld.'

wijl anderen aan andere werkstukken bezig zijn. De Inleiding kunt u natuurlijk niet overslaan, vanwege de instructies over het werken met het programma dat inmiddels ook op school is uitgeprobeerd.

De techniek

Hoe zit het met de technische bruikbaarheid van het programma?

Elke school, die voorzien is van NIVO-apparatuur (Nieuwe Informatietechnologie in het Voortgezet Onderwijs) en van het daarbij behorende databaseprogramma PC-

file kan met het bestand 'Heren van Stand' werken, met of zonder computernetwerk, met één of met twee diskdrives. Voor het opstarten van het programma krijgt de beheerder van het computerlokaal aanwijzingen in de handleiding. Het NIVO is van plan, het bestandsprogramma 'Heren van Stand' in 1988 te verspreiden onder de scholen.

Noten

1. J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780*. Amsterdam 1985, p. 49-53.
2. D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*. Groningen 1978.
3. *Vrij Nederland*, 26 juni 1975.
4. W.F. Hermans, *Onder professoren*. Amsterdam 1975.
5. J.J. de Jong, op. cit.
L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780*. Amsterdam/Dieren 1985.
M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780*. Amsterdam/Dieren 1985.

OPDRACHT 3. In de tweede plaats gaan we nu zien, hoeveel regenten voor hun levensonderhoud werkten, m.a.w. een beroep hadden.

Vanuit het HOOFDMENU druk je op Alt en tegelijk op 2.

Nu selecteert de computer alle Goudse regenten die een beroep hadden. Hoeveel waren het er? Hoeveel procent is dat van de 125?

Druk daarna op de letter H om terug te keren naar het HOOFDMENU.

OPDRACHT 4. Welke beroepen oefenden deze mensen uit? We maken onderscheid tussen de perioden voor en na 1740.

Druk op Alt en op 3.

Het beeldscherm toont nu de namen van de regenten, die voor 1740 in de vroedschap kwamen en hun beroep. Noteer al die beroepen op je werkblad.

Druk daarna op Enter en dan op de letter H om terug te keren naar het HOOFDMENU.

Nu doen we hetzelfde voor de periode vanaf 1740.

Druk op Alt en 4.

Wat heb je geleerd?... 'Dat niet-regenten rijker kunnen zijn dan wel-regenten en dat er ook gekken bij zaten die andere regenten in een gesticht stopten...'

oog op de rol die de computer kan spelen in het geschiedenisonderwijs, ook de manier waarop van deze gegevens gebruik is gemaakt. Wij hebben deze informatie verwerkt in een computer-lesprogramma. Dit bestandsprogramma 'Heren van Stand' biedt leerlingen de mogelijkheid om op eenvoudige wijze regenten-onderzoek te doen in de klas.

Het 'Heren van stand'-programma

Het begrip regenten zal zeker ter sprake komen bij de behandeling van de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Gouden Eeuw. Met behulp van het computerprogramma 'Heren van Stand' kan dat begrip concreter worden gemaakt. Het is te vergelijken met een kaartenbak met de gegevens van alle 125 regenten, die in de periode 1700-1780 in het stadsbestuur van Gouda zaten. Op elke kaart van het bestand, in computertaal elk 'record', werd een aantal gegevens over de desbetreffende vroedschap genoteerd:

- persoonlijke gegevens als de geboortedatum en de datum van overlijden, de naam van de vader en de echtgenote en of haar vader zelf ook regent was;
- economische gegevens als het inkomen en het vermogen, de manier, waarop dat vermogen was belegd, de waarde van het huis;
- gegevens over de stand en de levensstijl: had deze regent een koets en een buitenhuis, hoeveel personeel hield hij er op na, woonde hij deftig?
- en tenslotte gegevens over de ambten die hij bekleedde.

Met die gegevens doet de computer dat,

waarin hij goed is: hij zoekt desgevraagd snel een aantal van de gerubriceerde gegevens op en bewerkt en sorteert deze zoals de vragensteller dat van hem verlangt.

En de leerlingen? Wat moeten zij al weten, voordat met dit programma gewerkt kan worden? Enige voorkennis van de geschiedenis van de Republiek in de Gouden Eeuw is aan te bevelen. In twee lessen zou een kader geschetst kunnen worden. Kennis van informatica is niet nodig; eventueel zoudt u tevoren een les kunnen besteden, al dan niet samen met een collega die thuis is in het computerlokaal, aan de meest elementaire handgrepen.

Behalve met de computer werkt de leerling in de door ons ontworpen lessenreeks met een *leerlingenboek* dat dient als wegwijzer door het onderwerp en als opdrachtenboek. In de Inleiding maakt de leerling kennis met de computer en met het functioneren en de inhoud van het bestandsprogramma. Uitgelegd wordt, welke toetsen gebruikt worden en waar ze voor dienen. Het aantal te gebruiken toetsen is beperkt om tijdverlies met technische beslommingen te voorkomen.

Zo verricht de leerling een aantal handelingen die steeds weer terug zullen komen tijdens de lessen. Ook maakt hij door middel van voorbeelden kennis met de inhoud van de kaartenbak. Computerprogramma en leerlingenboek stellen de leerlingen in staat om, gewoonlijk in groepjes van twee of drie achter een computer, de vragen van het leerlingenboek te beantwoorden op speciale *werkbladen*.

Lesinhouden

Na het inleidend hoofdstuk volgen in het werkboek de vier thema's waarin 'heren van stand' verdeeld is: *Kwalificaties*, *Ambten*, *Inkomen en Vermogen*, en *Stand*.

In het hoofdstuk *Kwalificaties* wordt de vraag gesteld aan welke voorwaarden je moest voldoen om regent te kunnen worden. Was er sprake van opvolging van vader op zoon? De computer zoekt op hoeveel regenten een vader hadden die ook al in de vroedschap zat. Moest je rijk zijn om regent te worden? Nadat vastgesteld is, wanneer je in deze tijd 'rijk' was, gaat de leerling opzoeken, wie er rijk waren. Wat was nu belangrijker als je regent wilde worden: goede familie of rijkdom?

Voor de hand liggend is dat het programma gebruikt wordt bij een lessenserie over de Republiek. Toch is dit niet de enige mogelijkheid. U kunt ook proberen om structurele zaken van de Nieuwe Geschiedenis duidelijk te maken; over elitevorming hadden we het al, en dat men een ambt als eigendom beschouwde was ook in de familie-regeringen buiten Holland regel. Het hoofd-

kleio

stuk *Ambten* maakt duidelijk, hoe ambts-dragers in deze periode tegen hun eigen functie aankeken. Behalve een overheidsfunctie in het algemeen belang was een ambt toch ook iets waar je wat uit kon halen. Dat wilde natuurlijk iedereen en dit leidde dan weer tot botsingen à la Van den Kerckhoven.

Verskillende soorten geschiedenis komen aan de orde. Na de meer politieke eerste twee hoofdstukken gaat het hoofdstuk *Inkomen en Vermogen* op de economische achtergrond van de regenten in. De leerlingen zoeken bijvoorbeeld op hoe de rijkdom van de regenten zich verhiel tot de inkomens van de rest van de bevolking. Ook wordt duidelijk gemaakt waarin de heren hun kapitaal hadden gestoken: de pruikentijd van cijfers voorzien.

Als u wilt laten zien wat deftig leven betekende, dan kan de leerling in het laatste hoofdstuk *Stand* opzoeken, hoeveel bedienden, koetsen, buitenhuizen en heerlijkheden deftige regenten hadden; zo was er toch weer onderscheid tussen de regenten onderling.

Dit alles neemt in Mavo 2 of Havo 2, waar de Republiek vermoedelijk behandeld wordt, een week of vier in beslag: ongeveer twee 'gewone' lessen ter inleiding, uit het boek, en ongeveer zes lessen achter de computer. Het is aan te bevelen, het hele programma te doorlopen, maar misschien heeft u niet zoveel tijd om eraan te besteden. Het is ook aardig om één hoofdstuk te behandelen, wanneer u een gedeelte uit het schoolboek wilt laten toelichten door de computer. Misschien wilt u enkele leerlingen een apart onderwerp 'regenten' laten doen, ter-

Wat zou je anders willen?... 'Wat meer kleurtjes erin; rood, groen, blauw bijvoorbeeld.'

wijl anderen aan andere werkstukken bezig zijn. De Inleiding kunt u natuurlijk niet overslaan, vanwege de instructies over het werken met het programma dat inmiddels ook op school is uitgetest.

De techniek

Hoe zit het met de technische bruikbaarheid van het programma?

Elke school, die voorzien is van NIVO-apparatuur (Nieuwe Informatietechnologie in het Voortgezet Onderwijs) en van het daarbij behorende databaseprogramma PC-

file kan met het bestand 'Heren van Stand' werken, met of zonder computernetwerk, met één of met twee diskdrives. Voor het opstarten van het programma krijgt de beheerder van het computerlokaal aanwijzingen in de handleiding. Het NIVO is van plan, het bestandsprogramma 'Heren van Stand' in 1988 te verspreiden onder de scholen.

Noten

1. J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780*. Amsterdam 1985, p. 49-53.
2. D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*, Groningen 1978.
3. *Vrij Nederland*, 26 juni 1975.
4. W.L. Hermans, *Onder professoren*, Amsterdam 1975.
5. J.J. de Jong, op. cit.
L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780*, Amsterdam/Dieren 1985.
M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780*, Amsterdam/Dieren 1985.

OPDRACHT 3. In de tweede plaats gaan we nu zien, hoeveel regenten voor hun levensonderhoud werkten, m.a.w. een beroep hadden.

Vanuit het HOOFDMENU druk je op Alt en tegelijk op 2.

Nu selecteert de computer alle Goudse regenten die een beroep hadden. Hoeveel waren het er? Hoeveel procent is dat van de 125?

Druk daarna op de letter H om terug te keren naar het HOOFDMENU.

OPDRACHT 4. Welke beroepen oefenden deze mensen uit? We maken onderscheid tussen de perioden voor en na 1740.

Druk op Alt en op 3.

Het beeldscherm toont nu de namen van de regenten, die voor 1740 in de vroedschap kwamen en hun beroep. Noteer al die beroepen op je werkblad.

Druk daarna op Enter en dan op de letter H om terug te keren naar het HOOFDMENU.

Nu doen we hetzelfde voor de periode vanaf 1740.

Druk op Alt en 4

Hitleriana II

P.F.M. Fontaine

'He's there to turn the age into himself'

Anthony Burgess¹

In het hierna volgende artikel vervolgt Piet Fontaine zijn serie Hitleriana. Deze keer komt de vader van Adolf Hitler aan de orde.

Hitlers vader heette Alois Hitler; hij werd geboren op 7 juni 1837 in Strones, een gehucht onder de gemeente Döllersheim, in de provincie Beneden-Oostenrijk, en stierf op 3 januari 1903 in Leonding, in de provincie Boven-Oostenrijk.² Alois Hitler was de onwettige zoon van Maria Anna Schicklgruber (1795–1847).³ Hij heeft nooit geweten wie zijn vader was. Toen Maria Anna op 10 mei 1842 te Döllersheim trouwde met Johann George Hiedler (1792–1857), hield het straatarme paar de vijfjarige Alois niet bij zich. Hij werd uitbesteed in het naburige dorp Spital, in het gezin van Johann George's jongere broer Johann von Nepomuk Hütler (1807–1888; de naam nu anders gespeld dus).

Het kan haast niet anders of deze omstandigheden hebben hun invloed uitgeoefend. Misschien niet zozeer de onwettige geboorte van Alois (in het Oostenrijk van die dagen bepaald geen uitzondering) als wel juist het feit dat hij absoluut niet wist wie zijn vader was. Voeg daarbij dat het echtpaar Hiedler-Schicklgruber hem afschoof naar een pleeggezin, en men heeft wellicht een verklaring voor die bij Alois zo sterke behoefte aan maatschappelijke erkenning en een eervolle carrière (in overheidsdienst). De fundamentele instabiliteit van zijn bestaan, die doorwerkte in zijn karakter, zou bijvoorbeeld kunnen blijken uit de talloze verhuizingen tijdens zijn beroepsleven, maar ook daarna.

De levensloop van Alois Hitler

Alois' pleegvader, Johann von Nepomuk, was maatschappelijk heel wat beter geslaagd dan zijn vijftien jaar oudere broer, die een volledig mislukte pauper was. In Spital, no. 36 (een straatnaam was niet nodig), bezat Johann von Nepomuk een boerenhoeve; financieel gezien ging het hem lang niet slecht. Hij was getrouwd met Eva Maria Decker (1792–1873), uit Spital, en had drie kinderen, Johanna, Walburga en Josefa, respectievelijk zeven, vijf en drie jaar ouder dan Alois; bovendien woonde de 76-jarige grootmoeder Anna Maria Hiedler (1768–1854) in dit huis.

Het is zeker dat Alois hier een goed en vriendelijk tehuis heeft gehad. In Spital ging hij naar de lagere school, maar meer onderwijs heeft hij niet genoten. De drie dochters trouwden allemaal, respectievelijk in 1848, 1853 en 1857.⁵ Omdat Alois geen eigen zoon van Johann von Nepomuk was, kon deze hem de hofstede niet nalaten. De hofstede kwam in handen van zijn schoonzoon Josef Romeder, toen die in 1853 trouwde met Walburga, de tweede dochter. De overdracht van het huis en het grondbezit was een onderdeel van het huwelijkscontract, dat tevens bepaalde dat Romeders schoonouders in het huis mochten blijven wonen. Het is maar de vraag of de eierzuchtige Alois zin in het boerenbedrijf heeft gehad. In 'Mein Kampf' vertelt Hitler zelf dat zijn vader, tegen de raad van 'ervaren' (aanhalingstekens van Hitler) dorpsgenoten in, naar Wenen vertrok, 'een bitter besluit, om met drie gulden op zak op pad te gaan naar het onzekere'.⁶ De werkelijkheid is echter dat de dertienjarige Alois in 1851 leerjongen werd van de meester-schoenmaker Ledermüller, die familie van hem was en in Spital woonde. Toen deze in 1853 naar Wenen verhuisde, ging Alois, vijftien jaar oud, met hem mee.⁷ In 1855 legde de zeventienjarige met succes de gezellenproef af, maar, zegt zijn zoon, tevreden was hij niet, hij wilde 'hogerop'.⁸

De weg omhoog voerde door de oostenrijkse Finanzdienst, afdeling k.k. Finanzwache. In 1860 was hij al Finanzwache Oberaufseher, gestationeerd in Wels, bij Linz. Hij getroostte zich harde arbeid om het tekort aan scholing goed te maken en werd beloond met steeds nieuwe promoties. In 1864 ging de toen 27-jarige over naar de Zolldienst (de douane) en maakte ook daar carrière. In 1875 werd hij douane-inspecteur.

Om nog hoger te stijgen had hij van aanzienlijker komaf moeten zijn, en bovendien een academische studie hebben verricht.⁹ Maar hij had alle reden tot tevredenheid: wat hij, in zijn omstandigheden, kon bereiken, had hij ook bereikt. In 1895 werd hij gepensioneerd, ietwat voortijdig (58 jaar oud), maar wegens zijn veertig dienstjaren met volledig pensioen.¹⁰ Op 3 januari 1903 zat hij 's morgens in het Gasthaus Wiesinger, in Leonding, toen hij, bij zijn eerste slok wijn, een beroerte kreeg. Hij zonk opzij en stierf enkele ogenblikken later in een vertrekje naast de gelagkamer. Op een baar werd hij thuisgebracht. Hij was 66 jaar oud.

Van Schicklgruber tot Hitler

Als onwettig kind ging Alois Hitler het leven in onder de naam van zijn moeder, Schicklgruber. Op 6 juni 1876 verklaarde Alois' pleegvader, Johann von Nepomuk Hütler, ten overstaan van een notaris in

kleio

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Joachim C. Fest, *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt a/M., 1973.
- Adolf Hitler, *Mein Kampf* (I) (1924). München, 1934.
- Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims herausgegeben von Werner Jochmann. Hamburg, 1980.
- Franz Jetzinger, *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und — die Wahrheit*. Wien, 1956.
- August Kubizek, *Adolf Hitler, mein Jugendfreund*. Graz, 1953.
- Werner Maser, *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit*. München, 1971.
- Bradley F. Smith, *Adolf Hitler. His family, childhood and youth*. Stanford (1967).
- John Toland, *Adolf Hitler*. New York, 1976.
- Robert G.L. Waite, *The Psychopathic God. Adolf Hitler*. New York (1977).

Weitra en in het bijzijn van getuigen, dat Alois de zoon was van zijn (allang overleden) broer Johann George Hiedler en diens vrouw Maria Anna Schicklgruber (eveneens allang dood). Hij verklaarde zich echter bereid het kind van zijn broer aan te nemen als zijn eigen wettige zoon; feitelijk adopteerde hij Alois dus. Op grond van de notariële akte veranderde de pastoor van Döllersheim, op 23 mei 1877, in het doopregister de naam van Alois Schicklgruber in die van Alois Hitler. Hierbij werd voor de eerste maal, om welke reden dan ook, de naam als 'Hitler' gespeld. Van begin 1877 af noemde de nu 39-jarige Alois Schicklgruber zich 'Alois Hitler'.

Alois de zwerver

Dat Maria Anna's echtgenoot Johann George Hiedler Alois' vader geweest zou zijn, is niet vast te stellen en het is ook onwaarschijnlijk. Niettemin zou er één opmerkelijke overeenkomst tussen Johann George en Alois aangegeven kunnen worden. Johann George, officieel molenaarsgezel, was feitelijk een zwerver; zelden of nooit beschikte hij over een vaste woon- en verblijfplaats; hij vertoefde gewoonlijk in de huizen van boeren bij wie hij tijdelijk werk vond.

Deze zwervdrift treffen we ook aan bij Alois. Weliswaar had deze, als eerzame overheidsdienaar, steeds een vast adres, maar dat vaste adres veranderde opmerkelijk vaak. Toen hij, in 1871, als 34-jarige, benoemd werd tot 'Controlör bei dem Nebenzollamt I. Klasse' in Braunau am Inn, was dit op zijn minst zijn negende adres.¹¹ Gedurende de negentien jaar van zijn verblijf in Braunau verhuisde de familie minstens twaalf maal,

meestal zonder duidelijke reden. Meer dan eens woonde het gezin ook geruime tijd in herbergen.

In 1890 werd Alois in Gross-Schönau benoemd, in 1892 in Passau (met twee adressen), en in 1894 in Linz (ettelijke verhuizingen). Na zijn pensionering in 1895 vestigde hij zich eerst in Hafeld en daarna in Lambach (twee adressen). Pas in 1897 kwam hij tot rust in Leonding waar hij in 1903 overleed.¹² Hij had toen op meer dan dertig adressen in totaal gewoond.

Financiële omstandigheden

Adolf Hitler stelde zich later graag aan het Duitse volk voor als 'proletariër'.¹³ Naar afkomst was hij dat geenszins, en ook geen 'arbeider'. Evenmin was zijn pleegvader een 'arme, kleine boer', zoals hij in 'Mein Kampf' schreef.¹⁴ Curieus is dat Hitler zijn vader beschreef als iemand die naar zijn eigenlijke aard boer was en bleef. Als 56-jarige kocht Alois, aldus zijn zoon, 'in de omgeving van het boven-oostenrijkse marktplaatsje Lambach een goed, bewerkte het en keerde zo, in de kringloop van een lang en arbeidzaam leven, weer tot de oorsprong van zijn vaderen terug'.¹⁵ Hij vertelt er niet bij dat dit 'goed' slechts vier hectaren groot was noch dat Alois het al spoedig weer verkocht. Wel was Alois een enthousiaste imker. Vermoedelijk verschaftte het bijhouden hem een welkom excuus om niet thuis te zijn, want hij moest iedere dag zijn bijenkasten bezoeken. Tijdens zijn jaren in Braunau moet hij eens drie maanden uit huis geweest zijn en op een kamer hebben gewoond, om maar dichterbij zijn bijen te zijn.¹⁶

De zeldzame keren dat Hitler Alois in zijn later leven nog vermeldde, noemde hij hem bijhouder. Hij vertelde eens dat zijn vader vaak met wel 45 of 50 bijensteken thuis kwam en dat zijn moeder die er dan allemaal uittrok.¹⁷

Als douane-beambte had Alois Hitler een zeer behoorlijk inkomen; hij had een aanzienlijk hoger salaris dan bijvoorbeeld een onderwijzer. Zijn financiële positie plaatste hem in de 'middle class', flink boven arbeiders en kantoorclerken. Ook zijn pensioen van duizend oostenrijkse florijnen (netto) per jaar was zes maal zo hoog als de diensten van een dagloner met geregeld werk. Een nadeel was dat hij, als gepensioneerde, nog minderjarige kinderen (Adolf en Paula) tot zijn last had.

Maar Alois had nog andere inkomsten en kon zodoende flink sparen. Zoals vermeld in 'Hitleriana I', erfde hij een flinke som van zijn pleegvader. Op 16 maart 1889 (vijf weken voor Adolfs geboorte) kocht hij van dat geld een boerderij in Woernharts bij Spital; niet in staat die te beheren (hij woonde er

te ver vandaan) verkocht hij haar in 1892 voor zeventienduizend florijnen. Nadat Alois gewettigd was, kon hij van twee families erven, van de Schicklgrubers en de Hitlers; dit gebeurde herhaaldelijk, al waren de geerfde sommen niet groot. In ieder geval was hij nog na zijn (voortijdige) pensionering in staat eerst een huis met grond in Lambach te kopen en vervolgens een in Leonding. In 1903 bleef zijn weduwe Klara financieel goed verzorgd achter.¹⁸

Dit alles moge duidelijk maken dat Adolf Hitler in zijn jeugd niets tekort gekomen is. Niettemin bestond hij het om over de 'geringe (financiële) middelen van mijn vader' te spreken, die bovendien grotendeels opgegaan zouden zijn aan de ziekte van zijn weduwe; van zijn wezenpensioen kon hij, Adolf, niet leven, schreef hij. Zodoende was hij gedwongen zelf zijn brood te verdienen.¹⁹ Van dit larmoyante maar effectvolle beeld van de 'arme wees' klopt in het geheel niets. Maar Hitler had dit beeld nodig om aan te tonen dat hij een 'self-made man' was.

Alois' stormachtige seksuele leven

Een opvallende trek van Alois was zijn stormachtige seksuele leven. In 'Mein Kampf' vertelt Hitler dat zijn vader, toen hij als 'arme jongen' (die hij niet was) uit Spital vertrok, een gelofte had afgelegd dat hij niet eerder zou terugkeren dan wanneer hij 'iets geworden zou zijn'; na 23 jaar was het zover.²⁰

Wat de auteur er niet bij vermeldt is dat Alois al spoedig na zijn terugkeer in Spital daar een kind verwekte bij een boerenmeisje. Thelka geheten (achternaam onbekend); dat was rond 1870. Het was in overeenstemming met zijn carrière dat hij in 1873 trouwde met Anna Glassl (1823–1883), de dochter van een regeringsinspecteur. Zij was al vijftig jaar oud en veertien jaar ouder dan Alois, maar ze had wat geld.²¹ Een gelukkig huwelijk werd het niet; kinderen werden er niet uit geboren (gezien de leeftijd van de vrouw geen wonder). Anna was ziekelijk, ze had tuberculose. Ze leed zeer onder de ontrouw van haar man die, vrijwel onder haar ogen, een affaire had met de zeventien- of achttienjarige Franziska Matzelsberger (1861–1884), oftewel 'Fanni', die werkzaam was in de herberg waar het echtpaar toen woonde. Hun eigen dienstbode, Antonia Mayr, had toen ook al zijn aandacht getrokken. Tevens kwam een zestienjarig nichtje, Klara Polzl (1860–1907), in huis met wie Alois vermoedelijk eveneens een relatie had.

In 1880 werd het Anna teveel; ze verkreeg scheiding van tafel en bed en ging ergens anders wonen. Fanni bleef bij Alois, maar stelde als voorwaarde dat haar rivale Klara

zou worden weggestuurd. Aldus geschiedde. Alois huwde Fanni op 22 mei 1883, zes weken na de dood van zijn eerste vrouw, Anna, op 6 april 1883; hij was 24 jaar ouder dan zijn tweede vrouw. Er was toen al een kind, Alois jr. (geb. 1882), en twee maanden na het huwelijk werd Angela geboren. Al spoedig bleek dat ook Fanni tbc had. Klara werd teruggehaald om de kinderen te verzorgen. Fanni zelf werd in Ramshofen verpleegd, waar zij, pas 23 jaar oud, op 10 augustus 1884 overleed. Klara had intussen in elk opzicht de plaats van Fanni ingenomen, want toen zij op 7 januari 1885 met Alois trouwde, was ook zij zwanger.²²

Het karakter van Alois Hitler

Op de niet weinige portretten staat Alois Hitler als een statig heerschap die zich gaarne in zijn uniform liet fotograferen. Op de mooiste foto kijkt hij ons recht aan; hij draagt een donkere uniformjas met twee rijen blinkende knopen, en gesierd met twee onderscheidingstekens. Aan zijn rechterhand heeft hij twee ringen, zijn linkerhand rust op het gevest van een siersabel. Hij heeft een stevige, ronde kop, draagt een bril en is tamelijk kaal. Opvallend is zijn grote snor, gemodelleerd naar de gezichtstooi van keizer Franz Joseph II; deze snor werd in later jaren wat bescheidener van omvang.

Alois had niet alleen een ronde kop, maar ook een dikke huid. Uiteraard werd zijn onconventionele huwelijksleven druk besproken, vooral het feit dat hij, meteen na de dood van de ene vrouw, alweer de volgende trouwde. Hij trok zich er weinig van aan. Voor zijn inkomen was hij niet van de brave burgers van Braunau afhankelijk; hij ging ook voornamelijk met zijn collega's om.²³ Door hen werd hij zeker gewaardeerd, al bezat hij geen gevoel voor humor en kon hij driftig zijn.²⁴ Maar hij zat graag met hen in het café en toonde zich daar een gemoeidelijke heer. Vijf dagen na zijn dood schreef het *Linzer Tageblatt* dat 'zijn kring van vrienden en kennissen aangename herinneringen aan hem zal bewaren'.²⁵

Dat vader Hitler graag in het café zat, betekent niet dat hij een alcoholicus was. Hij dronk echter regelmatig bier en wijn; het is niet onmogelijk dat hij bij gelegenheid een glas teveel dronk. Hij stierf in een café, toen hij de eerste teug van zijn (na zijn pensionering) dagelijkse kwart liter wijn nam. Mogelijk zijn er ook een of meerdere perioden geweest dat hij regelmatig teveel dronk.

Dit schijnt vooral het geval geweest te zijn in 1896, toen de familie in totaal vijf kinderen telde. Waarschijnlijk was dit de niet erg op kinderen ingestelde Alois teveel. Hij was in die tijd uitermate prikkelbaar. In

het bijzonder wakte zijn oudste zoon, Alois jr., toen veertien jaar oud, regelmatig zijn woede op. De jongen was inderdaad moeilijk, hij lag voortdurend met zijn vader overhoop en voelde zich in de steek gelaten door zijn stiefmoeder Klara. Hij vond dat deze zijn jongere halfbroer Adolf voortrok. Toen hij eens drie dagen gespijeld had, zou zijn vader hem bewusteloos hebben geslagen, 'met een zweep van nijlpaardenleer', zoals hij later beweerde (maar hij is geen model van betrouwbaarheid). Gevolg was dat Alois jr. het huis verliet en zijn vader nooit meer terugzag. De handen van Alois sr. zaten inderdaad flink los; ook Adolf en zelfs de hond zouden meer dan eens een pak slaag hebben gehad.²⁶

In ieder geval was de vader een zeer zware roker. Hij bezat een grote collectie lange pijpen die, volgens Kubizek, 'in de familie bijna een symbool van zijn patriarchale macht waren'. Ook na Alois' dood wees zijn weduwe veelbetekenend naar het pijpenrek, als zij haar woorden kracht wilde bijzetten.²⁷

Als beambte en als chef was Alois sr. uiterst strikt, een ware dienstklopper. Hij stond er op als 'Herr Senior Official Hitler' aangesproken te worden ('Herr Official' was niet genoeg). Zijn ondergeschikten mochten in diensttijd niet roken, hoewel hij zichzelf dan wel een pijp of sigaar gunde; zo maakte hij hun duidelijk dat er rangen en standen waren. Hij eiste ook dienstvervulling tot de laatste minuut; als een ware 'demon met de tijd' stond hij niemand toe ook maar vijf seconden eerder weg te gaan.

Als trouwe overheidsdienaar was Alois een aanhanger van de Habsburgse monarchie, zonder daarom een fanatiek nationalist te zijn. De Pruisen zag hij als de ware vijanden van de Donau-monarchie.²⁸ Bepaald geprononceerde politieke opvattingen had hij niet, al schold hij soms op de 'zwarten', de clericalen.²⁹ Een bijzonder element in zijn 'liberale' opvattingen was dat hij geen antisemit was. Adolf Hitler getuigt dat hij in zijn ouderlijk huis nooit het woord 'jood' heeft gehoord. Zijn vader, zegt hij, zou het, in verband met zijn 'min of meer cosmopolitische' opvattingen als 'culturele achterlijkheid' beschouwd hebben om op 'jood zijn' de nadruk te leggen.³⁰

Alois Hitler is katholiek gedoopt; zijn huwelijken zijn kerkelijk bevestigd. Ik heb niet kunnen achterhalen of hij regelmatig ter kerke ging; hij verwachtte dit wel van zijn vrouw Klara. Volgens Smith insisterde hij hier zo op, omdat hij duidelijk wilde maken dat de plaats van de vrouw zich beperkte tot kerk en keuken.³¹ Een vrome man was hij zeker niet. In zijn ogen was de Katholieke kerk een instituut dat vooral nuttig was om de mensen, vooral vrouwen, op hun plaats te houden. De kerkelijke ceremoniën waren voor hem conventies, vaak

met een folkloristisch karakter. Daarom mocht hij graag, met zijn uniform aan, in processies meelopen. Voor het overige had hij niet veel op met de invloed van de Kerk in de Donau-monarchie, en vooral niet met de geestelijkheid.³²

Noten

- 1. Dit is uit Burgess' 'Napoleon-Symphony' (1974) en wordt dus van Napoleon gezegd, maar men kan het even goed, ja, met veel meer recht op Hitler laten slaan.
- 2. In mijn vorige artikel 'Hitleriana I' vertelde ik dat Hitler, na de Anschluss van Oostenrijk in maart 1938, het gebied van Döllersheim als oefenterrein voor de weermacht had aangewezen. De kerkelijke registers werden naar elders overgebracht en het dorp werd door de geoffende artillerie in stukken geschoten waarbij ook het kerkhof, met het graf van Maria Anna Schicklgruber, Hitlers grootmoeder, niet werd gespaard. Toland 457, noot, en Maser 20-22 verwijzen dit bericht naar het rijk der fabelen. Maser 20-21 zegt dat het steunt op het onbetrouwbare boek van Jetzinger over Hitlers jeugd (Jetzinger 34 vv).
- Wat ik schreef steunde echter niet op Jetzinger, maar op een getuigenis van generaal Knittersched, commandant van het 17de militaire district (waarin Döllersheim gelegen was). Dit getuigenis wordt bewaard in het Österreichische Landesarchiv te Linz, map 12. Knittersched kreeg van Hitler persoonlijk orders om het gebied van Döllersheim tot oefenterrein voor de artillerie te maken; hij moest dit bevel 'zo spoedig mogelijk' uitvoeren. Dat ging echter niet van vandaag op morgen, aangezien de in en om Döllersheim aanwezige boerenhoeven en woningen door de Deutsche Siedlungsgesellschaft onteigend en aangekocht moesten worden; bovendien moesten de bewoners worden geëvacueerd, zodat voor hen elders in Oostenrijk nieuwe woningen en gronden gekocht moesten worden.
- Op 1 april 1941 werd toen de 'Truppenübungs-

- platz Döllersheim' officieel gesticht (Verordnungs- und Amtsblatt für den Gau Niederösterreich, 1941, Folge 20, nr. 226, zie Maser 21). De burgerlijke en kerkelijke archieven werden eveneens uit Döllersheim verwijderd.
- Dat het dorp in stukken is geschoten is echter niet juist. Het liep door de artillerie-oefeningen wel schade op, maar in 1945 stond het er nog. Na de val van het Derde Rijk haalde de omwonende bevolking het dorp leeg, en de Sovjets deden het overige, zodat er nu niets meer rest. Maser 21 vermeldt ook dat Maria Anna's graf in 1938 geëerd werd met een kruis waarop stond 'Hier ruht die Grossmutter des Führers — Maria A. Hitler — geborene Schicklgruber' (men lette er op dat Maria Anna geen Hitler heette, maar Hiedler). Maser voegt er echter aan toe dat dit een 'von Parteistellen arrangierte Heroenkult' was.
- Dat Hitler om verwijzingen naar zijn afstammingsgebied in Beneden-Oostenrijk in razernij ontsteken kon en dan tegen 'die stomkop van een gowwleider' te keer ging, heb ik in mijn vorig artikel vermeld. Het curieuze feit blijft bestaan dat Hitler zelf Döllersheim als oefenterrein voor artillerie heeft aangewezen. Duidelijk is dat hij voor dit dorp buitengewoon weinig égards toonde. Laat ons nooit vergeten wat Hitler zei, toen er in 1930 plannen waren om de familie-achtergrond te onderzoeken: 'Deze mensen mogen niet weten wie ik ben. Ze mogen niet weten waar ik vandaan kom en uit wat voor familie ik stam' (Fest 31).
- 3. In het doopregister werd hij ingeschreven als 'Aloys'.
- 4. Zie mijn vorige artikel 'Hitleriana I' in *Kleio*, 8, 1987, p. 14 e.v.
- 5. Zie voor dit gedeelte Smith 19-22.
- 6. Mein Kampf 2.
- 7. Zie de tabel van Alois' leven bij Maser 39.
- 8. Mein Kampf 2/3.
- 9. Smith 24.
- 10. Maser 41.
- 11. Maser 39.
- 12. Fest 34; Waite 132.
- 13. Fest 426.
- 14. Mein Kampf 2.
- 15. Mein Kampf 3.

- 16. Smith 45.
- 17. Monologe 324, op 3-8-1942.
- 18. Financiële gegevens Smith 46-49.
- 19. Mein Kampf 16/17.
- 20. Mein Kampf 3.
- 21. Ik herinner eraan dat Alois' moeder ten tijde van zijn geboorte 42 jaar was. Zijn pleegmoeder, Eva Maria Hütler, geb. Decker, was dertien jaar ouder dan haar echtgenoot, Smith 28.
- 22. Waite 132; Smith 28 en 32-34; Toland 5-7.
- 23. Smith 38.
- 24. Kubizek 33.
- 25. Linzer Tageblatt 8-1-1903; Waite 133.
- 26. Toland 8-9.
- 27. Kubizek 54.
- 28. Smith 85.
- 29. Smith 89.
- 30. Mein Kampf 58.
- 31. Smith 42.
- 32. Smith 27.

Reactie

In een artikel van P.F.M. Fontaine over 'Het mysterie van Hitlers afstamming' (*Kleio*, XXVIII (1987) nummer 8, 14-18) supposeert de schrijver dat Hitlers antisemitisme verklaard kan worden uit diens gecompliceerde relatie met zijn vader, in wie hij een half-jood zag. Deze (quasi-)psychoanalytische veronderstelling is, in uitgewerkte vorm, ook te vinden in een uit 1980 daterende monografie van Alice Miller, *Am Anfang war Erziehung*. Deze titel kan men als een aanvulling beschouwen op de door Fontaine aangehaalde literatuur.

Ronald van Kesteren

Excursie langs de restanten van de NHW

G. Koppert

In aansluiting op het artikel van Mr. S.H. Poppema in *Kleio* 1/1988 over de NHW volgen hier enige nadere bijzonderheden over de te bezoeken objecten:

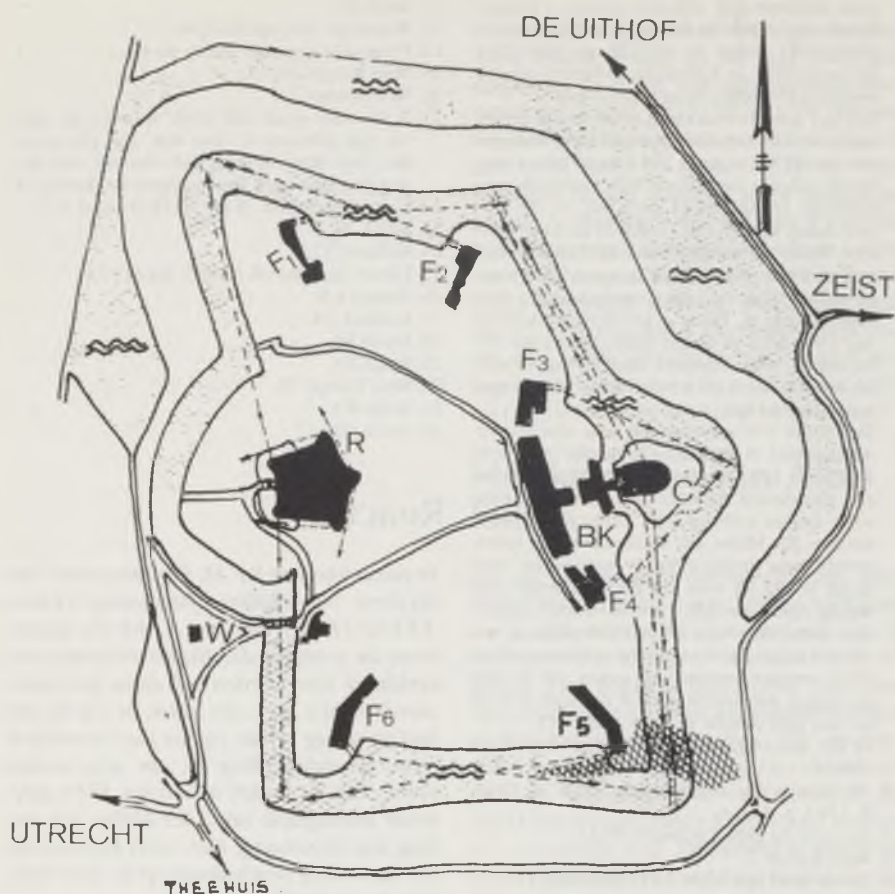
- het fort bij Rijnauwen,
- het fort Jutphaas,
- het fort Honswijk,
- de keersluis in het Amsterdam-Rijnkanaal bij Nieuwegein.

Ing. G. Koppert was Kapitein van de Fortificatiën. Hij is nu gepensioneerd en publiceert over militair-bouwkundige onderwerpen.

Het fort Rijnauwen

Het fort werd gebouwd in de jaren 1867–1869 en is met een oppervlakte van ruim 31 ha het grootste vestingwerk (zowel van de NHW als) van ons land. Het maakte, evenals de forten 't Hemeltje, Vechten, Hoofd-dijk, Voordorp en Ruigenhoek deel uit van de zogenaamde vooruitgeschoven fortenlinie. De in ± 1820 gebouwde forten Blauwkapel, De Bilt, Vossegat en de Lunetten aan het Houtensepad lagen toen te dicht bij de stad Utrecht om deze tegen een vijandelijke artilleriebeschieting te beschermen. Ervaringen gedurende de mobilisatie van 1870 leidden ertoe dat in 1877 het vestingwerk werd voorzien van een, destijds, bomvrije kazerne voor de legering van ± 600 man. Dit bouwwerk werd recent van een nieuwe, waterdichte afdekking voorzien en weer in bruikbare staat gebracht.

Alle op het fort aanwezige bouwwerken werden uitgevoerd in metselwerk, merendeels afgedekt met tongewelven ter dikte

Plattegrond van het fort bij Rijnauwen.

Ingang van het reduit op het fort Rijnauwen. Boven de ingang een gekroonde W die herinnert aan de toenmalige koning Willem III.

van 0.66 m. Op deze gewelven bevinden zich zware gronddekkingen.

De rondgaande hoofdwal is 8-10 m hoog en heeft een minimale kruinbreedte van 8 m, destijds berekend op de zwaarste in gebruik zijnde projectielen. Op en achter de hoofdwal bevinden zich de emplacements voor het zware vestinggeschut met een reikwijdte van 8-10 km waarmee oprukkende troepen

op ruime afstand konden worden gehouden en tevens vuursteun kon worden verleend aan nevenliggende forten.

Voor de nabijverdediging beschikte men over een rondgaande brede gracht die vanuit zes vlak boven de waterlijn geplaatste flankbatterijen en een frontaal gelegen zogenaamde caponnière met kruisvuur kon worden bestreken. Aan de meest bedreigde zijde werd het fort nog beschermd door een tweede, niet helemaal rondgaande, zeer brede waterpartij.

De bouwkosten van het fort bedroegen ruim een miljoen gulden, waarbij in aanmerking dient te worden genomen (men beschikte uiteraard nog niet over draglines en bulldozers) dat de uurlonen slechts f 0,25 - f 0,30 per uur bedroegen. Gezien het huidige loonen prijspeil zouden de kosten nu zeker het honderdvoudige bedragen.

Het voormalige vestingwerk ressorteert thans onder het ministerie van WVC terwijl het beheer en onderhoud op deskundige wijze worden verzorgd door Staatsbosbeheer.

Doordat het fort ook nu nog in een rustige omgeving gelegen is, kon het zich in de loop der jaren tot een uniek en veelzijdig natuurreservaat ontwikkelen. Aansluitend bij de landgoederen Oud en Nieuw Amelisweerd, Rijnauwen en het Hoge Bos vormt het uitgestrekte fort met zijn hoge, begroeide wallen en brede, diepe waterpartijen een belangrijke verrijking van het Krommerijn-landschap.

Hoe groot zowel de botanische als de zoölogische waarden van het oude vestingwerk zijn bleek onder meer uit de resultaten van de werkgroep Krommerijngebied en een verslag van drs. A. Littel naar aanleiding van een onderzoek van oude vestingwerken in de provincie Utrecht. Hieruit blijkt dat op het fort Rijnauwen een ongekend hoog aantal wilde plantensoorten voorkomt; meer dan 20 procent van de gehele Nederlandse flora of wel vijf maal het landelijk gemiddelde.

Ook is er sprake van een rijke vogelwereld. Naast de 57 soorten die als broedvogel voorkomen (waaronder zeer zeldzame als torenvalk, bosuil, ransuil en putter) zijn er regelmatig 32 niet-broedende soorten waaronder de purperreiger, de roerdomp, het visdiefje en de ijsvogel. Als zoogdieren treft men behalve een kleine kudde reeën ook hazen en konijnen aan, de bunzing, eekhoorn, egel, mol, bosmuis en bosspitsmuis. Heel bijzonder is het feit dat in enkele bomvrije gebouwen vleermuizen overwinteren en wel vier verschillende soorten: de water-vleermuis, de snorvleermuis, de franje-staart en de gewone grootoorvleermuis.

Met zijn vele gevarieerde leefmilieus biedt het fort ook huisvesting aan tal van amfibieën en reptielen die in het omliggende Krommerijngebied niet of nauwelijks meer voorkomen als de groene en bruine kikker,

kleio

nummer 2/88
pagina's 24 en 25

de kleine watersalamander, de pad en zelfs de ringslang. Al deze dieren vonden op het rustige, meer dan een eeuw lang goed bewaakte en weinig betreden fort een veilige wijkplaats.

Onder verwijzing naar bijgaande plattegrond zullen onder meer worden bezocht:

1. Het uitgestrekte binnenterrein (terreplein) met het monument voor tijdens de bezetting 1940–1945 ter plaatse gefusilleerde verzetsstrijders.
2. Een flankbatterij (F) met poterne (een onder de hoofdwal doorlopende gewelfde gang met opslagplaats voor buskruit en projectielen).
3. Enkele remises en geschutsemplacementen op de hoofdwal.
4. De bomvrije kazerne (BK) met Caponnière (C).
5. Een kazemat met gietstalen koepel uit 1939.
6. Het Reduit (R).

Het fort Jutphaas

Het fort Jutphaas is een typisch acces-fort en moest dienen voor het beveiligen van de Overeindseweg die een niet-inundeerbare doorgang vormde in de ten oosten van de Vaartserijn gelegen onderwaterzettingen.

De aanleg dateert uit 1820 en bestond uit een tweetal aardwerken aan weerszijden van de te beveiligen weg. Ze werden omringd door een gracht met een stervormig tracé dat uniek is voor de eerste werken van de NHW. De Overeindseweg, die aanvankelijk rechtdoor liep, werd afgesloten en rond het fort geleid. Deze situatie is onveranderd gebleven.

In de jaren 1846–1848 werd het fort voorzien van een verdedigbaar wachthuis waarin nu een wijkkoperij is gehuisvest. In ± 1860 werd het fort weer aangepast aan de 'eisen des tijds' door het aanbrengen van zware gronddekkingen waardoor het vrije schootsveld van in en boven op het wachthuis geplaatste vuurmonden verloren ging. Dit gemis aan vuurkracht werd gecompenseerd door elders op het fort nieuwe geschutsoptellingen in te richten. Tevens werden even ten oosten van het fort aan weerszijden van de Overeindseweg nieuwe artillerieopstellingen gebouwd (de Noordbatterij en Zuidbatterij).

Tijdens de bezettingsjaren 1940–1945 was het fort in gebruik bij de 'Kriegsmarine' die er een radio-ontvangst en zendstation in onderbracht. 's Nachts werd gebruik gemaakt van een uitschuifbare antennemast waarvan nog enkele verankeringsblokken aanwezig zijn. In de laatste fase van de oorlog werd de zender door een geallieerde luchtaanval getroffen en uitgeschakeld.

Wachthuis op het fort Jutphaas met gedempte gracht.

Het fort Honswijk

Fort Honswijk dateert uit de jaren 1841–1848 en bevindt zich aan de noordelijke Lekdijk ten oosten van Vreeswijk. Het had een meervoudige functie, te weten:

1. Afsluiten van het acces, gevormd door de noorder Lekdijk en de vrij hoog gelegen binnen- en buitendijkse gronden.
2. Afsluiten van het acces, gevormd door de rivier de Lek, dit in samenwerking met het op de zuidelijke oever gelegen torenfort Everdingen.
3. Het beveiligen van de direct ten oosten van het fort gelegen grote inundatiesluis die water kon invoeren naar de inundatiekommen ten zuiden, oosten en noorden van de stad Utrecht. (Deze sluis is inmiddels ten offer gevallen aan de uitvoering zijnde dijkverzwaring.)

Honswijk is het eerste nederlandse torenfort en heeft een doorsnede van ± 40 m. Het had aanvankelijk drie verdiepingen waarop zich een gronddekking met borstwering bevond. Voor de nabijverdediging was er een gracht met ophaalbare brug die vanuit de toren door schietsleuven met handvuurwapenen kon worden bestreken.

Nog geen twintig jaar na de bouw bleken de torenforten al niet meer bestand tegen frontale treffers van nieuwe geschutstypen en explosieven. Dit maakte het noodzakelijk om alle vanuit het voorterrein zichtbare metselwerken te beschermen met zware gronddekkingen. Tevens werd de bovenste verdieping van de toren afgebroken terwijl de kwetsbare oostgevel werd beveiligd met een breed aarden talud dat door een grondkerende wand en een gang van de toren gescheiden bleef. Ter compensatie van de verloren gegane geschutsoptellingen werden

elders op het fort nieuwe, beter beveiligde geschutskazematten gebouwd. Ook kreeg het fort een bomvrije, monumentale poort. Het fort is nog steeds als militair object in gebruik en dus niet vrij toegankelijk.

De keer- of plofsluis in het Amsterdam-Rijnkanaal

Na de mobilisatiejaren 1914–1918 trof men aan de verdedigingswerken van de NHW geen ingrijpende voorzieningen meer. Niettemin werd ook in de jaren dertig bij de aanleg van nieuwe wegen, bruggen en kanalen nog wel degelijk rekening gehouden met het feit dat de inundatiemogelijkheden niet mochten worden geschaad.

Een typisch voorbeeld hiervan is de bouw van de keersluis (plofsluis) bij km 43 in het Amsterdam-Rijnkanaal ten oosten van Nieuwegein, gebouwd in de jaren 1934–1945. Het nieuwe kanaal doorsneed hier een der hoofdkeringen van de NHW en daarom moest worden voorkomen dat het water van de te inunderen terreinen ten oosten van de Vaartserijn in noordelijke richting zou afvloeien door de diepe en brede kanaalcoupure.

Met de bouw van een keersluis zonder meer kon het probleem niet worden opgelost daar deze aan zeer bijzondere eisen moest voldoen: de afsluiting van het kanaalprofiel moest in zeer korte tijd tot stand kunnen worden gebracht en voorts bestand zijn tegen zwaar oorlogsgeweld. Tevens moest bij een gesloten kanaalprofiel naar twee zijden water kunnen worden doorgepompt om de verschillende inundatieniveaus te kunnen regelen.

Na langdurig overleg tussen Rijkswaterstaat en Defensie kwam men overeen de afsluiting tot stand te brengen door middel van boven het kanaal gelegen zware silo's gevuld met grote hoeveelheden zand en stortsteen. Door de bodem van deze silo's met behulp van springmiddelen te vernielen kon de afdamming binnen enkele seconden plaats vinden.

Bij het ontwerpen en de uitvoering van de sluis kon niet worden teruggegrepen op eerder uitgevoerde, gelijksoortige werken. Vooral het enorme gewicht van het stortmateriaal, wel 40 miljoen kg!, boven de 25 m brede doorvaartopeningen leverde veel problemen op. Tenslotte kwam men tot een ontwerp met vijf naast elkaar gelegen silo's, elk inwendig lang 55 m, breed 5,72 m en hoog 10,15 m, met een belasting van 800.000 kg per silo. Uiteindelijk zijn deze bakken slechts voor 1/3 deel gevuld geweest. De werking is nooit beproefd.

Om de inundatieniveaus aan weerszijden van de keersluis te regelen als het kanaal was afgedamd, werden naast de af te sluiten

Plofsluis bij Nieuwegein tijdens de kanaalomlegging in 1982.

Een der vijf enorme silo's van de plofsluis in het Amsterdam-Rijnkanaal bij Nieuwegein.

doorvaartopeningen met schotbalken afsluitbare dubbele riolen ontworpen; deze hadden beide een rechthoekige doorsnede van 30 m².

Met behulp van een in elk landhoofd geplaatste diesel-elektrische centrale van 150 pk kon het water in beide richtingen worden doorgepompt.

In de meidagen van 1940 was de plofsluis nog niet gereed, maar ook het Amsterdam-Rijnkanaal was nog in aanleg. De duitse bezetters maakten in de jaren 1944-1945 evenmin gebruik van de inmiddels voltooide sluis hoewel ze in het omringende gebied wel degelijk uitgebreide inundaties stelden.

In latere jaren vormde de plofsluis een ern-

Vanzelfsprekend kan in dit artikel slechts een onvolledig, globaal overzicht worden gegeven van de te bezoeken objecten.

De gegevens en illustraties werden grotendeels ontleend aan het boekje *'De Forten rond Utrecht'* waarvan inmiddels vier drukken verschenen. (Uitgeverij Matrijs, Utrecht, nr. 1 van de Historische Reeks, auteur G. Koppert.) In dit boekje is tevens een literatuurlijst opgenomen.

Tenslotte wordt nog verwezen naar de Stichting Menno van Coehoorn die zich ten doel stelt *'de instandhouding te bevorderen van oude buiten gebruik gestelde vestingwerken in Nederland, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten'*. (Secretariaat: Postbus 110, 5060 AC Oisterwijk). De Stichting beschikt over een eigen bibliotheek (Catsheuvel 87, 2517 KA Den Haag, tel. 070-547227) en verzorgde onder meer een aantal interessante publikaties op vestingbouwkundig gebied.

stige hindernis voor de scheepvaart, vooral voor de steeds toenemende duwvaart. Aangezien slopen van de zeer zwaar gewapende betonconstructies zowel technisch als economisch niet verantwoord bleek, de scheepvaart kon immers niet worden stilgelegd, werd het kanaal in 1982 om de lastige hindernis heen geleid. Een der batterijen aan de Overeindseweg moest hiervoor het veld ruimen.

Drie silo's van de voormalige plofsluis worden thans gebruikt voor de tijdelijke opslag van gifgrond terwijl in de andere twee zeer goed geoutilleerde schietbanen zijn ondergebracht.

kleio

Ideetje misschien...?

De eerste wereldoorlog en de inflatie 1914-1923 deel II

Henk van Duysen

In het decembernummer van *Kleio* verscheen het eerste deel van deze lessencyclus die vooral de oorlogsfinanciering en de daaraan verbonden consequenties tot onderwerp had. Dat deel werd afgesloten met een door de leerlingen te maken vergelijking tussen een uittreksel uit de bepalingen van de Vrede van Versailles en het 'Septemberprogramma' van Von Bethmann Hollweg. De Vrede van Versailles komt daarmee in een ander perspectief te staan. Een vrede zonder annexaties betekende voor de bezitters van oorlogsleningen een catastrofe. Een Vrede van Versailles was immers ook datgene wat veel Duitsers bij een overwinning hun tegenstanders hadden toegedacht.

De herstelbetalingen opgelegd aan Duitsland bij de Vrede van Versailles en de nader regeling ervan in conferenties van Spa en Parijs waren voor Duitsland economisch catastrofaal. Het beeld dat Duitsland daarmee tot een hulpeloos slachtoffer werd gemaakt, wiens economische kracht gebroken was en dus naar de economische chaos van het jaar 1923 werd gedreven, zoals veel publikaties ons willen doen geloven, is echter niet juist. De Duitse industrie beleefde vanaf 1919-1922 een opleving, die door de inflatie gunstig werd beïnvloed. Ondanks stakingen en politieke crises groeiden de kapitaalgoederen verbazingwekkend. Voorbeelden: het wagonbestand van de Duitse spoorwegen was in 1923 al groter dan het bestand van 1913. De handelsvloot (5,1 miljoen BRT in 1914) in 1920 door uitleveringen gereduceerd tot 0,42

miljoen BRT lag eind 1923 al weer op 2,9 miljoen BRT: voorwaar een enorme prestatie.

Zelfs de betalingsbalans ontwikkelde zich zo gunstig, dat het Duitse Centraal Bureau voor de Statistiek met de cijfers moest knoeien, om het beeld van een uitgebluste en niet-tot-betalen-in-staat zijnde natie niet in gevaar te brengen.

Ook arbeiders en beambten gingen het in die periode relatief goed. De werkloosheid lag met 3 tot 4 procent van de beroepsbevolking ver onder de waarden van de andere Europese industriestaten in die tijd. De lonen lagen in Duitsland in die tijd 90 en meer procent hoger vergeleken met de stand van 1913.

De grote ondernemingen profiteerden ontegenzeggelijk van de inflatie. Ondanks verlies van belangrijke industriegebieden, verloor zij niet haar leidende plaats in Europa. De bedrijven in het Roergebied werden uitgebreid en gemoderniseerd. Ondanks het verlies van belangrijke ertsbekkens, hoogovens en staalfabrieken lag de productie van staal in 1922 al weer op het niveau van 1913 en werd het verlies aan steenkolenmijnen volledig teniet gedaan door een geforceerde ontsluiting van bruinkoolvoorraden. Door de invoer van Zweeds ijzererts kon volledig afgezien worden van import van ijzererts uit het inmiddels weer bij Frankrijk gevoegde Elzas-Lotharingen. Zo zette men de Fransen een hak!

Dat ondanks het bovenstaande de periode 1919-1923 als een crisistijd gekenmerkt kan worden, ligt minder in het economische, des te meer in het politieke vlak. De Duitse economie was immers in de Eerste Wereldoorlog nauw met de doelstellingen van de Duitse staat verbonden. Deze verbondenheid werd na november 1918 niet afgebroken, integendeel, er is sprake van een continuïteit. De verantwoordelijkheid voor de inflatie kan in de schoenen van de keizerlijke regering geschoven worden.

Slachtoffers van de inflatie waren de zogenaamde middengroepen, die hun vermogen in leningen hadden belegd: vrije beroepsbeoefenaars, ambtenaren en officieren. Aan de andere kant konden zij ten tijde van de hollende inflatie en de daarop volgende geldsanering (16-11-1923) enorme kapitalen verdienen (zie bijlage 1). De eigenaars van zeer grote vermogens bood de inflatie enorme voordelen, die zij met de hun ter beschikking staande instrumenten volledig aangrepen (zie bijlage 1 en bijlage 4).

Tot de slachtoffers van de inflatie behoorden aan het einde ook arbeiders en leden van het zogenaamde 'witte boorden proletariaat'. Vanaf midden 1922 brokkelden de reële lonen af; de stabilisering van de munteenheid na november 1923 leidde in 1924 en 1925 tot een werkloosheid van 13 procent en meer. Al waren de bedragen die

deze groepen door de inflatie verloren, in de vorm van spaartegoeden en oorlogsleningen, zo op het oog betrekkelijk gering, men mag echter niet vergeten dat voor zeer velen met de werkloosheid in het vooruitzicht de laatste bescherming tegen sociale declassering hiermee vernietigd werd. Tenslotte mag men het enorme verlies dat arbeiders en witte boorden proletariaat te verduren kregen door het teloor gaan van hun collectieve bezit bij de sociale verzekeringen – berekeningen uit statistische jaarboeken leveren een percentage van ruim 80 procent op – niet over het hoofd zien.

Kritiek op de schoolboeken

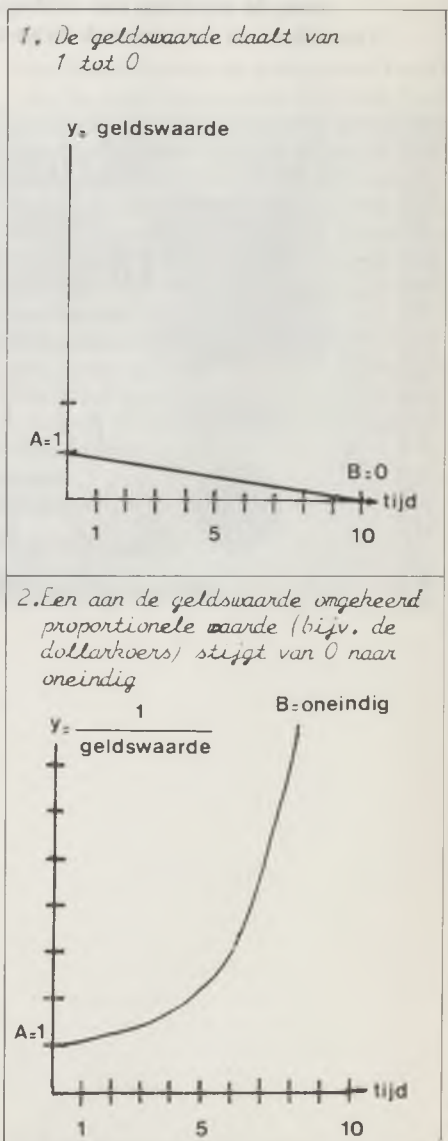
Prokasky's lesmodel in *Geschiedsdidaktik* is geboren uit onvrede met de voorstelling van de inflatie in de Duitse schoolboeken. Die wordt in de context van het jaar 1923 behandeld, dus op het einde van een proces, waardoor de indruk wordt gewekt dat het in eerste instantie tot de crises van de Republiek van Weimar behoort, zo niet dan toch in de schoenen van de overwinnaars kan worden geschoven. Dat 80 tot 90 procent van de geldontwaarding voor rekening komt van de politiek van oorlogsfinanciering van de keizerlijke regering wordt veelal over het hoofd gezien.

Het is in de Nederlandse methoden niet veel beter. Aanleiding daartoe vormen veelal de bronnen die gebruikt worden: de tabellen van de geldontwaarding. Deze versluieren dat beeld. De steeds grotere getallenwaarden om de positie van de Mark ten opzichte van bijvoorbeeld de dollar te waarderen richten de aandacht van de leerlingen vooral op de eindfase van de inflatie en leiden tot een foute conclusie. Om dat duidelijk te maken citeer ik Prokasky. De waarde van een munteenheid is geen duidelijke, objectief meetbare grootheid, maar samengesteld uit verschillende indicatoren die

door verschillende gebeurtenissen tot stand komt. In schoolboeken gebruikt men veelal de koers van de dollar of diens index (= het veelvoud van de dollarkoers van 1913) die de waarde van de Mark naar buiten toe uitdrukken. Daarnaast worden ook indicatoren als groothandelsprijzen of de kosten van levensonderhoud gebruikt om de interne waarde aan te duiden. De waarde van deze indicatoren is echter twijfelachtig vanwege de vele ingrepen van de staat in oorlogstijd. Alle indicatoren die in de schoolboeken worden gebruikt hebben een ding gemeenschappelijk: ze laten de geldswaarde niet direct zien, doch een de geldswaarde omgekeerd proportionele grootheid, het prijsniveau:

$$\text{Prijsniveau} = \frac{1}{\text{geldswaarde}}$$

Om dat duidelijk te maken twee schema's over de ontwikkeling van de geldswaarde.

De ontwikkeling van de geldswaarde

BIJLAGE 1. De ontwikkeling van de geldswaarde volgens de US-dollar-index.

	Index kosten van Levensonderhoud	Index van de US-dollar	Waarde van een vermogen van 100.000,- vanaf 1914	Waardeverlies tov 1914 in pct
juni 1914	1,00	1,00	100.000,-	0
jan 1919		2,12	47.190,-	52,8
juli 1919		3,59	27.855,-	72,1
jan 1920		15,43	6.480,-	93,5
juli 1920	10,65	9,40	10.638,-	89,4
jan 1921	11,79	15,46	6.468,-	93,5
juli 1921	12,50	18,26	5.476,-	94,5
jan 1922	20,41	45,69	2.189,-	97,8
juli 1922	53,92	117,49	851,00	99,1
jan 1923	1.120,00	4.281,00	23,46	100
juli 1923	37.651,00	84.651,00	1,19	100
sept 1923	15.000.000,00	23.500.000,00	0,00	100
nov 1923	657.000.000.000,00	522.300.000.000,00	0,00	100

Uitgangspunten

- De leerlingen zijn op de hoogte van de startproblemen van de Republiek van Weimar: novemberrevolutie, Spartakistenopstand, dolkstootlegende, vrijkorp-sen.
- De leerlingen kennen de uitwerking van het Verdrag van Versailles op het duitse volk en vooral de reactie van 'rechts' hierop.
- De leerlingen kennen de moeilijkheden met betrekking tot de vorming van rege-ringen.

Lesbeschrijving

De belangrijkste conclusies uit deel I van deze lessencyclus worden in het kort her-haald en in enkele punten op het bord ge-noteerd. Uiteraard kan dat in de vorm van een vraag- en antwoordspel. Hebben we de leerlingen weer op het spoor gezet, dan wordt bijlage 1 als werkblad uitgereikt. De bijlage wordt door de leerlingen bestu-deerd aan de hand van de volgende vragen:

1. Wat is naar jouw mening inflatie, en wat zijn de oorzaken?
2. Analyseer uit de tabel vanaf welk mo-ment de inflatie voor de bezitters van een spaartegoed en oorlogsleningen tot een catastrofe wordt.

De leerlingen krijgen nu de gelegenheid hun definitie van inflatie en de mogelijke oorza-ken onder woorden te brengen. Deze wor-den samengevat op het bord. Daarop kan een discussie volgen over mogelijk genoem-de tegenstrijdigheden. In het schrift wordt nu een definitie genoteerd. De definitie die ik gebruik, laat ik hieronder volgen: Wanneer de totale vraag naar goederen en

Neemt men, om de verklaring van het prin-cipe te vereenvoudigen, het koopkrachtver-lies van de Mark in alle fasen als even groot aan, dan kan men (schema 1) de ontwik-king van de geldswaarde als een rechte lijn tussen de punten A (geldswaarde 100 pct of 1) en B (geldswaarde 0 pct of 0) laten zien. Een koopkrachtverlies van 10 pct van de beginwaarde vertoont op de rechte lijn steeds dezelfde interval ten opzichte van de loodlijn. Daarentegen wordt de voorstelling van de inflatie grafisch heel anders als men een indicator afbeeldt, die omgekeerd pro-portioneel is aan de geldswaarde (schema 2). Nu liggen de waarden op een *curve tussen de waarden 1 en oneindig*. Het eigenaardige van deze curve is, dat hoe geringer en bete-kenislozer de geldswaarde is, des te groter en indrukwekkender de getallen van de in-flatie uitvallen. Een vermindering van de geldswaarde met 10 pct moet met telkens grotere afstanden ten opzichte van het uit-gangspunt worden uitgedrukt. Als u bijlage 1 beziet wordt dat duidelijk. Daar is het prijsniveau genomen als indica-tor van de geldswaarde. De getallen zijn in-drukwekkend, maar men moet wel beden-ken dat vanaf midden 1922 eigenlijk nog *Pfennigresten* van oude vermogens werden ontwaard. Hoe suggestief het werken met deze indicatoren is, bewijzen de duitse leer-boeken zelf, als ze beweren dat de 'inflatie pas in 1922 goed begonnen is'. De conclusie moet luiden dat de functie van het *geld als waardemeter* al in 1920 vernietigd is. De hollende inflatie die er op volgt, zorgt er voor dat het vertrouwen in het *geld als ruil-middel* volledig verloren gaat. Duitsland valt terug op de ruileconomie. In deze context moet men ook de bekende verhalen van de wasmanden en koffers vol geld zien.

Lesdoelen voor deel II

- De leerlingen kunnen de inflatie 1914-1923 verklaren als resultaat van de oor-logsfinanciering.

Bankkredieten en hypotheke worden door de kredietnemers vooral vanaf 1922 voor het grootste deel met waardeloos geld afgelost. Voor zover dat niet gebeurd was, werden deze kredieten na 16 november 1923 in waarde verminderd:

- Hypotheken op 25 pct van hun vroegere waarde,
- Kredieten, die tot eind 1921 opgenomen waren, op 12,5 pct,
- Kredieten, die vanaf 1922 opgenomen waren, op 2,5 pct,
- Bank- en spaarbanktegoeden verliezen hun waarde volkomen.

Staatsleningen (dus ook oorlogsleningen) werden gedurende de inflatie in fracties van hun oorspronkelijke waarde terugbetaald.

De waarde van grond, gebouwen, machines en voorraden werd door de inflatie slechts in geringe omvang getroffen.

Bepaal de gevolgen van de inflatie voor de volgende personen:

(alle waarden van getallen zijn de waarden van 1914 voor het uitbreken van de oorlog, uitgezonderd getal 2).

1. Ondernemer: Goederen (gebouwen en machines) resp. 100.000,— en 20.000,— Hypotheken en kredieten 20.000,— tijdens de inflatie terugbetaald. Oorlogslening 10.000,—.
2. Huisbezitter die in mei 1922 (index levensonderhoud 38) zijn huis voor 1,5 miljard Mark verkoopt en in augustus 1922 voor hetzelfde bedrag (index levensonderhoud 77,65) een ander huis koopt.
3. Arbeider: die in 1914 een spaarrekening van 500,— had en in december 1923 gedurende 6 maanden werkloos wordt.
4. Advocaat: 65 jaar, die zijn vermogen van 100.000,— voor de oudedagsvoorziening voor de helft in staatsleningen en voor de helft in hypotheke heeft belegd, die hem echter niet voortijdig terugbetaald werden.
5. Boer: Waarde boerderij 50.000,—, Hypotheeklast 15.000,—, echter niet tijdens de inflatie terugbetaald, Spaarrekening 10.000,—, Bezit thuis voor 1.000,— aan gouden munten.

BIJLAGE 2. Waardeverliezen ten gevolge van de inflatie.

VERLIEZERS	EN	WINNAARS VAN DE INFLATIE
Bezitters van spaartegoeden		de Staat
Bezitters van pandbrieven		Personen met schulden
Bezitters van staats- en oorlogsleningen		Speculanten
Huisbazen, verhuurders		Investeerdere
Werknemers		

Bordsamenvatting van het antwoord op vraag 4.

diensten in een nationale economie het aanbod daarvan overtreft, is het langzaam of snel stijgen van de prijzen daarvan het gevolg. Inflatie kan ontstaan door een voortdurende schaarste aan goederen, door de dekking van de staatsuitgaven met behulp van de bankbiljettenpers, door het ongedekt laten toenemen van de hoeveelheid crediet, ofwel het credietvolume, of door een – vaak psychologisch bepaalde – hogere omloopsnelheid van het geld. Als nevenverschijnselen zijn te zien: teruglopen export, stijgen van de import en snel op elkaar volgende prijs- en loonsverhogingen.

De neiging om geld in goederen om te zetten, als reactie op de geldontwaarding, werkt weer prijsverhogend.

De definitie in het schrift wordt nu goed nagelezen en herkenningpunten uit de voorgaande lessen worden kort besproken.

Bij de behandeling van vraag 2 noemen de leerlingen ongetwijfeld het jaat 1922 als keerpunt. De cijfers uit de bijlage (linker deel) zijn immers indrukwekkend! We confronteren ze nu met de beide rechter kolommen van de bijlage, die we als alternatieve voorstelling van zaken kunnen zien. De (rekenkundig slechts schijnbare) tegenpraak wordt door de leerlingen herkend. Opnieuw kunnen we nu vraag 2 stellen. De leerlingen verleggen de inflatie nu naar kort na het einde van de oorlog.

De docent moet nu melding maken van het feit dat de dollar (basis voor vergelijking in de linker kolommen) zelf tijdens de Eerste Wereldoorlog aan inflatie onderhevig was (50 pct), zodat 80 tot 90 pct van het waardeverlies van de Mark toe te schrijven is aan de oorlogsfinanciering en dus de verantwoordelijkheid was van de keizerlijke regering.

Deze conclusie wordt nu vergeleken met die van het schoolboek (voor zover mogelijk!). Daarbij kan de volgende vraag zijn:

3. Schrijf op basis van wat in jouw schoolboek staat een (betere) voorstelling van het begin, de oorzaken en omvang van de inflatie.

Dit vergt enige tijd. Niet alleen het schrijven, maar ook het klassikaal behandelen van de alternatieve teksten. Iedere leerling wil graag zijn of haar epistel voorlezen en aan het oordeel van de groep voorleggen. Het is een heel boeiend onderdeel van de les, maar het vreet tijd. Het kan echter ook als huiswerkopdracht mee gegeven worden. Tot op heden heb ik dat nog nooit gedaan, omdat de nieuwsgierigheid van de leerlingen wordt geprikkeld door de vraag of de methode wel betrouwbaar is. Het leidt namelijk naar de vraag wie de economische lasten van de verloren oorlog te dragen had. De nodige informatie kan de docent in een kort betoog aandragen, waarbij nogmaals gekeken wordt naar de risico's die de bezitters van oorlogsleningen liepen. Een item dat ook uitvoerig in het eerste deel van de lessencyclus is besproken.

4. De leerlingen krijgen nu bijlage 2 en maken de vraag in groepjes.

In de meeste gevallen reik ik de groepen een transparante folie en pennen voor de OHP uit om hun bevindingen te noteren en snel en gemakkelijk te kunnen nabespreken. Er moet bij de nabespreking duidelijk op worden gewezen dat de inflatie zowel winnaars als verliezers kende.

Dit onderdeel vergt van de docent veel begeleiding, een enkele maal zal men weerstanden ontmoeten, omdat dit toch 'rekenen is, en geen geschiedenis'.

Na deze ronde wordt de industrieconjunc-

tuur en de concentratie in de economie ten gevolge van de inflatie behandeld. In de inleiding van dit deel is daar al het een en ander over gezegd. Bij het schrijven ervan heb ik afgezien van voetnoten om dit verhaal niet onleesbaar te maken. De wijze waarop dit gedaan wordt, moet ik aan u overlaten: het kan docerend, maar ook aan de hand van bijlage 3.

5. *Onderzoek aan de hand van bijgaande statistische gegevens de uitspraak van een geschiedenisboek, dat de Vrede van Versailles 'de duitse economie wel in haar hart moest treffen' (De vraag 2 aan 2 laten maken)*

BIJLAGE 3.

	Steenkool milj. ton	Staalpro- duktie in milj. ton	Scheepsbouw 1000 BRT	Export milj. Goud- Mark	Werkloos- heid in pct	Reële lonen mijnbouw pct van 1913
1913	141	11,8	273	10.100	2,9	100
1919	117		151	1.700	3,7	88
1920	131	8,5	241	3.710	3,8	83
1921	136	10,0	407		2,8	95
1922	119	11,7	615	6.190	1,5	74
1923	62	6,3	421	5.340	10,2	51
1924	119	9,8	200	5.130	13,1	
1927	154	16,3		10.800	8,8	

BIJLAGE 4. De ontwikkeling van een groot vermogen – voorbeeld Friederich Flick.

Tijdstip	Waarde in US Dollar tov de Mark	Friederich Flick...	Flicks vermogen
1-4-1915	4.86	... wordt lid van de Raad van Commissarissen van de Charlotte hoogovens N.V. Aandelenkapitaal 5 milj. mark. 2000 werknemers	Onder 1 milj. Mark
1915-1918		... koopt voor de Charlotte hoogovens uit haar winsten andere ondernemingen. kolen-, ijzerertsminen i.p.v. machines	
		... koopt privé-aandelen in die verworven ondernemingen (ook Charlotte hoogovens). schroot en leningen.	20 pct der aandelen Charlotte hoogovens
1918		... is algemeen directeur van de Charlotte hoogovens. Aandelenkapitaal nu 9,5 milj. Mark. 4000 werknemers	
Jan. 1919	8.90	... verkoopt en beleent zijn oorlogsleningen en koopt daarvoor grondstoffen en aandelen	
Jan. 1920	64.80	... bezit de meerderheid der aandelen van de Charlotte hoogovens	
Sept. 1920	58.-	... koopt 54 pct van de aandelen van de Bismarck hoogovens in Opper-Silezië voornamelijk op krediet	
Eind 1921	263.-	... koopt na de terugbetaling van het Bismarckhoogovenkrediet een groot aandelenpakket in de Kattowitz N.V., een mijn in Silezië op krediet	
		... koopt 25 pct van het op een na grootste hoogovenbedrijf in Silezië	
Jan. 1923	17.982.-	... breidt het bezit aan aandelen van bovenstaande ondernemingen met 50 pct uit	
16-11-1923		Geldsanering	
1924	4.20	... koopt een meerderheidsbelang in Linke-Hoffmann-Lauchhammer N.V. (staal- en machinebouw in Midden-Duitsland)	in de orde van 100 miljoen Mark

Als afsluiting van dit deel krijgen de leerlingen opdracht een gecorrigeerde voorstelling van het gehele complex van oorzaken en gevolgen van de inflatie te beschrijven.

De conclusies van de leerlingen worden nabesproken.

Een andere mogelijkheid biedt de rijzende ster van Friederich Flick. Het is een mooi voorbeeld hoe de inflatie een begaafd ondernemer uitermate succesvol kon maken. Flick staat als voorbeeld voor die periode niet alleen: het is geen individueel geval. Het is een voorbeeld van het concentratieproces in de economie, dat al voor de inflatie speelde, echter door die inflatie versneld werd. Het verhaal van Flick roept bij de leerlingen vanzelf vragen op, die gezamenlijk opgelost kunnen worden.

Deze opdracht wordt als huiswerk meegegeven. Enige aardige verhalen worden gecoördineerd en verdeeld onder de leerlingen.

Vervolg

In de hierna volgende lessen staat de periode van de hollende inflatie centraal, gevolgd door het thema antidemocratisch denken. Dat laatste is niet het onderwerp van dit Ideeetje, dus valt hierbuiten.

Als introductie op de ervaringen van mensen tijdens de hollende inflatie en met name de sociale deklassering, gebruik ik een verhaal dat te vinden is in *Revolutie der eenzamen, spiegel van een tijdperk*, van P.J. Bouman, blz. 253 en 254, onder de titel 'Twee inflatie-geschiedenissen'. Vooral het eerste verhaal is prachtig na te vertellen. Verder kunnen de volgende gegevens een instap naar de morele en sociale gevolgen van de inflatie vergemakkelijken:

Eind 1923 was er voor een nominale waarde van 500 triljoen Mark (500 gevolgd door 18 nullen) aan papiergeld en nog eens voor 200 miljoen Mark noodgeld van gemeenten en bedrijven in omloop.

De totale som van de oorlogsleningen ter grootte van 154 miljard Mark had op 16 november nog slechts een waarde van 15,4 Pfennig (cent) vergeleken met de waarde van 1914. De Eerste Wereldoorlog was daarmee voor de staat een zeer goedkope oorlog geworden.

In september 1923 kostte in Hamburg een ei 3,8 miljoen Mark, 1 pond boter 60 miljoen Mark en in november 1 kilo brood meer dan 200 miljoen Mark..

Ruim 300 papierfabrieken waren volledig belast met de produktie van bankbiljetten-papier, 150 drukkerijen met ruim 2000 drukpersen drukten dag en nacht de benodigde hoeveelheden papiergeld, waarvan de nominale waarde astronomisch steeg.

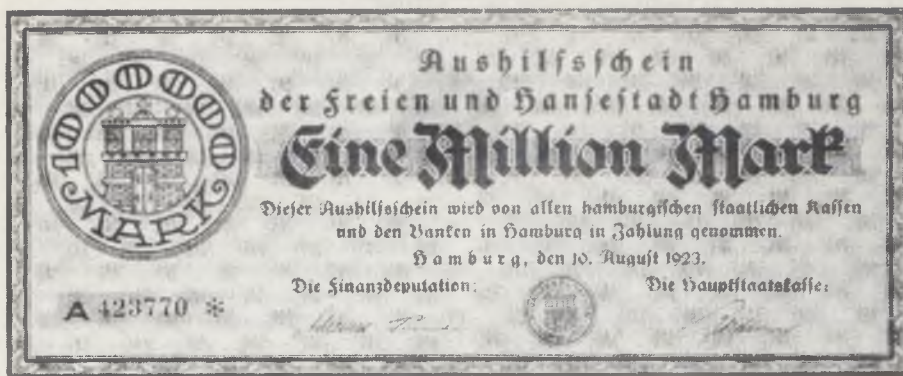
Een aardig gesprek tussen twee buurvrouwen, vond ik eens in een Duits boek. Ik laat het onvertaald:

'Jestern kooft mein Mann for zwei Million ne Wurscht un denkt: 'Na, da wer ick aber sicher mit umjehn' und wickelt se in 'n Strassenbahnbilljett. Un wat soll ick Ihn' sagen: is se doch durch det Knipsloch durchjerutscht un weg'.

Uitgangspunt bij het behandelen van de morele en sociale gevolgen van de inflatie op de duitse bevolking is het boek van A. de Jonge: *Kroniek van de Weimar-Republiek, Voorspel tot Hitler-Duitsland*, Utrecht/Antpen 1980.

Hier volgt een compilatie van tekstfragmenten die gebruikt kunnen worden:

Het jaar 1923 is in de duitse geschiedenis een zwarte bladzijde, omdat dit het jaar was van de grote inflatie. Hadden nederlaag, troonsafstand en revolutie al de aanzet gegeven tot de onderminning van de traditionele waarden van de duitse cultuur, de in-

flatie voltooide dat proces zo volmaakt, dat er ten slotte niets meer over was van die waarden.

Boter was zo kostbaar, dat de zeer rijken, zoals Stinnes, een verplaatsbare boterdis bij zich plachten te hebben, waarmee zij hun intrek namen in het deftigste hotel van Berlijn. Een pond boter liep op tot fantastisch hoge waarde. Men kon er een paar hoge schoenen voor kopen, een op maat gesneden pantalon, een geschilderd portret, een semester onderwijs of zelfs de liefde. Een jong meisje kwam 's nachts niet thuis, terwijl haar ouders in doodsangst waakten. Toen zij om vier uur 's morgens eindelijk thuiskwam, gaf haar vader haar geen pak ransel, omdat haar moeder hem het pond boter toonde dat het meisje had 'verdiend'.

Deze tijd gaf nog meer vreemds te zien. De huren van oudere huizen waren wettelijk vastgelegd, terwijl die van nieuwe abnormaal hoog waren. Bijgevolg was de huisvesting in vele delen van Duitsland letterlijk gerantsoeneerd. Wie het geluk had in een oud huurhuis te wonen, deed dat feitelijk gratis. De huiseigenaar had het echter zwaar te verduren: de reparatie van een raam kon hem evenveel kosten als een jaar huur. Aldus bleek nog een van de traditionele mogelijkheden tot veilige belegging, rentegevende eigendom, rampzalig te zijn geworden. Sindsdien waren welvarende families uit de burgerstand genoodzaakt kostgangers in huis te nemen om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen. Dit gebruik was zo algemeen, dat wie geen kostgangers had op een onaangename manier de aandacht trok en de suggestie wekte een profiteur te zijn. Pearl S. Buck meldt het geval van een gezin waar de vrouw des huizes met tegenzin haar man opbiechtte dat ze een kostganger zouden krijgen. De man reageerde niet boos, maar met een zucht van opluchting: de buren waren al gaan kletsen. Vastgoed verloor zijn waarde zoals al het andere. Pearl Buck noemt het geval van een echtpaar dat zijn huis verkocht om hun dochter nog een beetje netjes te kunnen laten trouwen. Nog veelzeggender is een (sindsdien als carnavals-schlager klassiek geworden) liedje uit de inflatietijd:

Wir versaufen uns're Oma
und ihr Häuschen
Und die erste und die zweite Hypothek.
Wij verzuipen onze oma
en haar huisje
En de eerste en de tweede hypotheek.

Zoals het beroemde, zeer intelligente blad *Die Weltbühne* opmerkt, doet dit liedje het verschil uitkomen tussen de 'oude' generatie van grootouders die hadden gespaard en geschraapt om de zekerheid van een eigen huis te kunnen verwerven, en de 'jonge generatie', voor wie er geen zekerheden meer konden zijn, die kapitaal of wat daarvan over was 'verzopen' en tot het uiterste wilden gaan om zich te amuseren. Terwijl het leven van hun ouders van zekerheden in elkaar zat, was de enige zekerheid die de jeugd nog bezat het besef dat sparen een vorm van dwaasheid was.

Van de ene op de andere dag verdween de traditionele burgerlijke moraliteit. Mensen van goede familie hokten samen en hadden buitenechtelijke kinderen. De onmogelijkheid een huwelijk in economisch opzicht zeker te doen zijn, leidde klaarblijkelijk tot een verdwijnen van het instituut huwelijk zelf. Het Duitsland van 1923 was zo'n honderd jaar verwijderd van die stabiele burgerlijke waarden die Thomas Mann beschreef in *Der Zauberberg*, een boek dat zich afspeelt in een periode die nog geen tien jaar eerder ligt.

De inflatie deed Duitsland breken met zijn verleden. Daarbij versterkte de inflatie de zin van de naoorlogse generatie voor vindingrijkheid, vernieuwingsdrang en obsederende genotzucht, terwijl men zich vol verbittering bewust werd van eigen ontworteling. Geen wonder dat cocaïne zeer in trek was in die jaren. Dit verdovende middel werd in restaurants openlijk verhandeld door vestiaire-dames en vormde een integreerend deel van het sociale leven in Berlijn. De inflatie werd opgevat als een bewijs van het morele en feitelijke bankroet van de oude orde. Het kapitalisme had gefaald in het garanderen van de veiligheid van zijn burgers. Het had speculanten, oplichters, bedriegers en febriekseigenaren begunstigd. Het had een Hugo Stinnes voortgebracht, maar het had niets gedaan voor het algemeen belang. De noodzaak van een alternatief systeem scheen alom vanzelfsprekend, en voor men hier aan toe was, kon men plezier maken, oma's kapitaaltje opzuipen of zijn kleren ruilen voor cocaïne: voor een smoking kreeg men vier gram, voor een jacquet acht.

kleio

Boek van de maand

E.M. Janssen Perio bespreekt: Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Uitg. Boom, Meppel/Amsterdam 1987, prijs f 45,—.

Om maar met de deur in huis te vallen: dit proefschrift van dr. Lorenz is een indrukwekkende prestatie, zeker naar Nederlandse maatstaven. Lorenz kan denken en doordenken en bovendien goed schrijven. Het enorme grensgebied (of zo men wil: slagveld of niemandsland) tussen de geschiedschrijving en de 'andere sociale wetenschappen' heeft hij goed in kaart gebracht, of anders gezegd: gewezen op de riskante zones, de mijnen en de greppels. Dat hij zelf hier en daar, en met name in het eerste hoofdstuk, in enige valkuilen terecht is gekomen, is een andere zaak (waarop ik nog terugkom). Hierna marcheert hij echter dapper op (de lezer bespeurt de overgang in mijn beeldspraak) en in het slothoofdstuk worden vijandelijke stellingen schijnbaar stormenderhand genomen, waarbij het tot een handgemeen komt met enige duitse theoretici (wie er in de mêlée tenslotte overeind blijft, zal niet aan iedereen duidelijk zijn). Door het gehele boek heen vindt men trouwens de voor Kleiolezers vertrouwde schermutselingen met dr. Ankersmit (is hij nu eigenlijk Lorenz' sparring-partner of zijn boksbal?).

Een nette recensie vereist, zegt men, een weergave van de opzet en de bedoelingen van de auteur, alsmede een uiteenzetting of hij zijn doelstellingen wel heeft bereikt. Ik wil mijn best doen, maar een uiteenzetting van de inhoud van dit met een tamelijk gecompliceerde argumentatie volgestopte boek is moeilijk en in dit bestek alleen gedeeltelijk mogelijk. Zelfs een samenvatting van de samenvattingen die Lorenz zelf heeft gegeven in zijn overzicht van de uitgangspunten van zijn onderzoek (p. 18 e.v.) en in zijn afsluitende 'samenvatting en conclusies' (p. 282 e.v.) kan niet meer doen dan stevig simplificeren. Het beste is om het boek zelf aan te schaffen en door te ploegen, men wordt er wijzer van.

Wanneer men echter de moeite wil nemen, om mijn hierna volgende samenvatting te lezen, zullen mijn daarna komende kritische notities waarschijnlijk wat gemakkelijker zijn en — naar ik hoop — meer kunnen boeien.

De inhoud

Om het toch maar te proberen: Lorenz begint met een verkenning van de problemen

die rijzen, zowel in de geschiedenis als in de natuurwetenschappen, bij het constateren en interpreteren van 'feiten', en van de problemen die zich met name in de geschiedschrijving kunnen voordoen bij het gebruik van vaak dubieuze of vertoebelde bronnen (getuige Rauschnings¹ 'Gespräche mit Hitler' en de verwarring rond de dagboeken van Kurt Riezler, de secretaris van Bethmann Hollweg²).

In een 4e en 5e hoofdstuk legt Lorenz vervolgens de 'positivistische' verklaringsmodellen (van Buckle tot en met Hempel en Van Arkel³) op de snijtafel, waarbij in het geval van good old Buckle een kleine overlapping plaats vindt met de volgende afdeling, waarin Lorenz de 'hermeneutische' benadering van de geschiedschrijving analyseert, weegt en te licht bevindt. Als vertegenwoordigers hiervan passeren nogal diverse protagonisten de revue, zoals Droysen (73 e.v.), Collingwood (78), Dray (82), Von Wright (86), Huizinga (94, 98 e.v.) en Ankersmit (100 e.v.); 'très étonnés de se trouver ensemble' zou ik willen zeggen — en een bezwaar vind ik in elk geval dat deze 'hermeneutiek' door Lorenz niet in zijn historische context is geplaatst en zelf 'vertolkt'. Droysen krijgt hier weer (terecht mijns inziens) het volle pond, de grootste 'hermeneuticus' Dilthey komt er daarentegen bekaaid af. Over Burckhardt zwijg ik dan maar (die één keer wordt vermeld als een Ankersmit-preparaat), want hier ben ik partij.

In de hoofdstukken 9 tot en met 11 komen de 'oorzakelijke verklaringen' in de geschiedenis aan bod, waarbij onder andere uitvoerig wordt ingegaan op het werk van Paul Bois en Barrington Moore ('Jr.!), de eerste in verband met de problematiek van het conservatisme onder westfranse boeren sedert de Revolutie⁴ en de tweede over de maatschappelijke oorzaken van democratische en dictatoriale regimens in de 'moderne wereld'⁵ (hfst. 11: 'het vergelijkende verklaringsmodel'). Deze studies krijgen alle eer en aandacht; een mooie formulering vind ik (ten aanzien van Moore's onverdraagzaamheid): 'Causale conclusies fundeert men nu eenmaal... bij ontstentenis van wetmatige kennis door middel van de eliminatie van causale concurrenten', p. 169). Terloops belicht Lorenz, mijns inziens verhelderend, enige complicaties van de continuïteitsproblematiek (170 e.v.).

In de hoofdstukken 12 en 13 ziet men Lorenz dansen op het slappe koord tussen de twee wetenschapsconcepties van het 'methodologisch individualisme', dat doorgaans vooral zou worden voorgestaan door min of meer traditionele historici, die zich moeilijk kunnen losmaken van de theoretische voorkeurspositie van het individu (Lorenz ziet het dan ook nauw verbonden met een 'ontologisch individualisme') en een 'methodologisch collectivisme' (samenhangend met een 'ontologisch holisme'), dat meer oog heeft voor de collectiviteit als primaire realiteit en als object bij uitstek (wie had het gedacht!) van de 'sociale wetenschappen'.

Dat Lorenz hier toch partij lijkt te trekken voor het collectivisme zou men hatelijk aan een beroepsdeformatie kunnen toeschrijven. Als verstokt 'individualist' zou ik, met veel aarzeling, willen beweren dat de (orthodoxe) 'collectivisten' mij soms aan mensen doen denken die aannemen dat bijvoorbeeld de verzamelde werken van een Shakespeare ook zonder de heer Sh. wel zouden zijn ontstaan of dat men uit het fenomeen 'Derde Rijk' een zekere Adolf H. wel kan wegdenken. Bovendien ben ik een fanatieke fan van de historische hoofdrolspeler 'toeval', die door Lorenz in verband wordt gebracht met 'romantische ideeën'⁶ — en tot mijn spijt (het is moeilijk genoeg) ben ik ook nog een soort romanticus!

In het voorlaatste grote hoofdstuk: 'Geschiedenis en de sociale wetenschappen' komen we onmiskenbaar in het grote niemandsland terecht; op p. 210 is dan ook sprake van een 'slagveld van wetenschapsdefinities', terwijl ook de onmogelijkheid wordt geconstateerd om 'disciplines via definities onderling van elkaar af te brengen', hetgeen veeleer de sfeer van een boksring oproept, met Lorenz zelf als een soort vertwijfelde scheidsrechter. De twee uitgangscitaten van Duijker over het psychologische wetenschapsbedrijf als 'conglomeratie' illustreren een even bekende als — toch wel — bedenkelijke situatie: 'In "de" sociale wetenschappen en "de" geschiedenis daarentegen ontbreken dergelijke theoretische kaders, evenals de consensus over de "fundamentals" van een vak' (p. 196).⁷

Ter illustratie van de winst die de moderne geschiedschrijving heeft geboekt onder de bezielende invloed van de sociale wetenschappen excerpert Lorenz het 'invloedrijke artikel' van de historicus L. Stone: 'History and the social sciences', waarna hij op p. 212-213 duidelijk partij trekt: ouderwetse historici en 'met name die met een hermeneutische inspiratie' à la Huizinga moeten niet meer zeuren of zich bevreesd tonen voor de grote wolf van de sociale wetenschappen. En wie zou dan nog durven vragen of deze wolf misschien toch inderdaad niet een historiografisch roodkapje zou kunnen hebben verorberd? Econo-

misch-historische processen⁸ op langere termijn, zoals de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw tussen 1800 en 1914 (J.L. van Zanden) en de industrialisatie van Nederland (Gerschenkron en Griffith) blijken overigens zeer vatbaar voor een modelmatige theoretische benadering (neen maar!), en wie dan nog zou durven kikken, moet maar eens goed luisteren naar wat meester Wehler recalcitrante historici heeft voorgehouden (p. 232). En heeft de grote Max Weber niet gezegd dat de sociale wetenschappen een 'eeuwige jeugd' bezitten? Inderdaad: dat hebben plastic bloemen ook!

In het laatste hoofdstuk is Lorenz, zo komt mij voor, nog het best 'op dreef' gekomen en maakt hij zich het meest los van zijn soms wat moeizame analyses van bepaalde boeken en theorieën. Het begin is zwak, met boude uitspraken over een naïef objectiviteitsgeloof dat 'in de loop van de 19e en 20e eeuw' ongeveer alle historici – uitzonderd een Becker⁹, Droysen en Huizinga – zouden hebben aangehangen (p. 234). Het 'waardenvrijheidspostulaat' van Max Weber vindt in zijn ogen geen genade, maar het argument dat de duitse 'wetenschappers' als een soort intellectueel-ideologische schapen (of zo men wil eunuchen) 'intellectueel hulpeloos' zouden zijn geweest tegenover de nazi's (p. 238), is niet nieuw en lijkt mij bovendien wat eenzijdig. Het complement hiervan vormen uiteraard de vele intellectuelen die al in het Wilhelminische tweede rijk enthousiast voor nationalistische, imperialistische en racistische denkbeelden hebben geopteerd: en dat was ook een front waartegen een Max Weber zich moest wapenen.

Ook de visie dat het 'principieel onmogelijk is alle waardeoordelen uit de geschiedbeoefening te verwijderen' (p. 245), wordt waarschijnlijk door de meeste historici – een niet zo naïef volkje als men uit dit boek zou kunnen opmaken – wel gedeeld. Lorenz' adhaesie aan de duitse historici die zich voor een kritische benadering van het (en zeker 'hun') verleden inspannen, lijkt me acceptabel, met dit voorbehoud dat hij zich hier wel wat uitsluitend met de duitse situatie bezig houdt en dat men zich kan afvragen of de bekende namen van Wehler, Kocka enzovoort niet op hun beurt een soort nieuwe orthodoxie zijn gaan vertegenwoordigen. Andere en anders gerichte of geïnteresseerde duitse historici zijn mijns inziens niet automatisch tot de naïeven, gekken of reactionairen te rekenen. Wat zijn kritiek op Nipperdey betreft ben ik niettemin geneigd aan de kant van Lorenz te staan en een uitspraak als deze: 'Vanwege de continuïteit tussen verleden, heden en toekomst is de geschiedenis *altijd* "relevant" voor de toekomst...' (p. 277) vind ik één van de vele knappe formuleringen in dit werk. Ofschoon ik geschiedenisleraren aanraad, hieraan niet al te vaak te denken, wil-

len zij niet het gevaar lopen om overspannen te raken.

'An illusive and intangible thing'

Wat zijn – om nog wat kritiek te lozen – zwakke en aanvechtbare elementen in dit boek? Allereerst het begin, volgens mij een valse start. Van het kennistheoretische gehannes met 'feit en interpretatie' deugt mijns inziens niet zo veel en wat Lorenz zich voorstelt van de werk- en denkwijze van bijna alle historici op enige uitverkorenen na, is me een raadsel. *'Het vaststellen van feiten wordt immers door de meeste historici als één van de belangrijkste taken beschouwd, zoals we bij B. Tuchman en A.J.P. Taylor¹⁰ hebben kunnen constateren. Zij parafraseerden in feite wat Leopold von Ranke (1795–1886) al zo'n 150 jaar geleden zei: dat het de taak van de historicus is "te tonen hoe het eigenlijk geweest is"'* (p. 24). Waarmee Ranke is ingelijfd bij het 'nieuwe realisme', op grond van een zo vaak misverstaan citaat, dat dit op zichzelf al weer geschiedenis is geworden.

Het betoog over Bacon (Francis, ca. 1600!) als matador van de inductieve methode is best, maar was Bacon werkelijk een soort autoriteit voor bijvoorbeeld negentiende eeuwse duitse historici en filosofen?

Een bewering als deze: *'Historisch gezien is deze "evenementiële" invulling van het begrip "feit" buitengewoon belangrijk voor de geschiedwetenschap geweest. Tot ver in deze eeuw zagen de meeste historici het verleden als een verzameling "gelegenheidsatomen" ...'* (p. 33), lijkt me ook in strijd met de historische werkelijkheid (als ik deze terminologie mag gebruiken): de meeste historici (en met name de schoolmeesters, het historische voetvolk bij uitstek) zagen 'het verleden' veeleer als een goudmijn van mooie verhalen (Streckfuss!) en waren dus al narrativisten voordat dr. Ankersmit het licht zag.

Dat het woord 'feit' afstamt van het Latijnse 'factum' (p. 33), is (feitelijk?) juist, maar het betekent niet alleen 'wat gedaan is' (van facere) maar ook wat 'Gebeurd is' of gebeurtenis (van fiēri). Met de door Lorenz bestreden Carl Becker (40 e.v.) ben ik het trouwens grotendeels eens: *'What then is the historical fact? Far be it from me to define so illusive and intangible a thing!'*¹¹; het is alleen maar jammer dat Becker de hele term niet overboord heeft gezet.¹²

Waarmee historici te maken hebben, zijn bronnen en 'sporen', gegevens en getuigenissen, stukken en restanten, kortom alles – van welke aard dan ook – wat er nog voor ons beschikbaar is, in enige vorm, van 'het verleden'. Over de waarde van de 'bronnen' (het verzamelbegrip bij uitstek) voor 'de waarheid' is trouwens door historici

al eindeloos gepraat en geschreven en Lorenz' 'coherentietheorie'¹³ zal negentiende eeuwse historici (en hermeneutici!) nauwelijks erg sensationeel hebben toegeschenen.

Misschien is nog het zwakste punt van Lorenz zijn geringe kennis van de geschiedenis van de geschiedschrijving en geschiedfilosofie; hij discussieert, met uitzondering van Droysen, uitsluitend met tijd- en eeuwgenoten. Hegel, Nietzsche, Burckhardt, Dilthey, Mommsen (Theodor), Bernheim, Troeltsch, Meinecke, om maar een paar Duitsers (inclusief één Zwitser) te noemen, zijn praktisch absent, dat wil zeggen zij spelen geen rol in de argumentatie. Nietzsche staat bijvoorbeeld niet eens in het register, ofschoon wel in de literatuurlijst met, uiteraard, 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben': het semi-motto voor een recent Amsterdams geschiedtheoretisch 'symposion'¹⁴.

Individualisme tegenover totaalbeeld

Wat ik me ook heb afgevraagd — om nog even verder te gaan — is of Lorenz met zijn sterk sociologisch georiënteerde en 'collectivistisch' geïnspireerde toenadering van de geschiedenis en de geschiedschrijving wel op het goede spoor zit. In elk geval is de geschiedschrijving in oorsprong wezenlijk 'idiografisch' (niet ideografisch¹⁵), wat overigens een verre van 'eenduidige' en voor misverstanden vatbare term is, die met de omschrijving 'individualiserend' mijns inziens niet wordt gedekt.¹⁶

Wat historici plegen te 'beschrijven', zijn concrete, eenmalige en onomkeerbare ontwikkelingen in de tijd (en veelal ook in de ruimte), waarbij het 'individuele' allerminst op de voorgrond hoeft te staan. Denkt men bijvoorbeeld aan 'meesterwerken' van de Nederlandse geschiedschrijving als Fruins 'Tien Jaren', Huizinga's 'Herfsttij der Middeleeuwen', Geyls 'Oranje en Stuart', Bartstra's 'Handboek tot de staatkundige geschiedenis', Dijksterhuis' 'De mechanisering van het wereldbeeld', Van der Waals' 'Drie eeuwen vaderlandsche geschieduitbeelding' of Dittrichs 'Het verleden van Oost-europa', dan kan men in geen van deze werken een 'individualiserende' benadering herkennen, wat ik hier niet behoef te illustreren. Het begrip 'individualiserend' (in de 'eigenlijke' betekenis van het woord, die 'men' hiermee verbindt) is voor geen van deze werken relevant, maar wel worden — het duidelijkst in de boeken van Huizinga en Dijksterhuis — voor de Europese cultuur zeer specifieke en onomkeerbare processen uit de doeken gedaan. Van een behoefte om algemene 'wetten' te destilleren, is ook weinig te merken, wat niet betekent dat er geen visies en hypothesen aan de betogen ten grondslag liggen (Huizinga's 'visie' heeft

hij in zijn inleiding zeer duidelijk geformuleerd).

Men kan aan 'de geschiedschrijving', inclusief alle mogelijke theorieën, natuurlijk wel verwijten dat zij vaak nogal 'naïef' en ontbloeit van een grondige reflectie op de eigen grondslagen opereert, en dat zij bovendien eindeloos pluriform is en zeer ver van enige 'consensus'. Maar wat is het alternatief en waar zou de oplossing moeten liggen? Iedereen mag immers, als hij/zij zich geroepen of gedrongen voelt, zijn hengel uitwerpen in de zeeën van het verleden, zonder eerst een viskaart aan te moeten vragen bij het loket van de (vak)wetenschap. In een vrije cultuur mag en kan iedereen zich in een verleden verdiepen dat hem/haar in enige vorm belang inboezemt — al is het maar (niet ongebruikelijk) in dat van zichzelf en zijn/haar familie. Ook aan de pluriformiteit is al even weinig te doen als aan het verschijnsel van de specialisatie, dat hiermee uiteraard samenhangt, zolang als wij de man of vrouw die alles afweet van de geschiedenis van Tietjerksteradeel niet kunnen verplichten om ook nog eens alles (of ook maar iets) te weten van de hebbeligheden der Inca's of de denkbeelden van Echnaton. Waarmee niet is gezegd dat het ons allen vertrouwde beeld van de aan hun visvijvertje verkleefde specialisten erg verheffend zou zijn.

Overigens is het verschijnsel van de vijfverbinding ook weer niet zo verbazingwekkend, want waar blijven wij op het ogenblik dat wij niet alleen onze vertrouwde kennispoel, maar zelfs de epistemologische binnenwateren vaarwel zeggen? De oceanen van de 'wereldgeschiedenis' vormen waarschijnlijk toch een historiografische nachtmerrie (een soort 'Radeau de la Méduse') voor menige historicus/-ca die ooit veel verder dacht dan het bestek tussen Delfzijl en Maastricht (respectievelijk Duinkerken). Het lijkt me een studie waard om eens na te gaan, welke (geringe) rol de idee van een 'wereldgeschiedenis' in Nederland heeft gespeeld. Wie er in elk geval over gedacht en gespeculeerd heeft, is uiteraard Jan Romein, die in Nederland Toynbee heeft geïntroduceerd. Maar de discussie rond Toynbee lijkt hier al lang uitgeblust te zijn, en de enorme, onder auspiciën van de UNESCO uitgekomen 'History of Mankind', waaraan Romein zijn aandeel heeft gehad¹⁷, wekt ruim twintig jaar na de voltooiing alleen nog maar de indruk van het monument (om niet te zeggen: de graftombe) van een in overinformatie gesmoorde hang naar universaliteit.¹⁸ Andere, vaak zeer geïnspireerde pogingen tot een 'globale visie' van enkelingen (zoals bijvoorbeeld 'Ortsbestimmung der Gegenwart' van Alexander von Rüstow) hebben in Nederland weinig weerklank gevonden.

Nadelen van een grootscheeps verklaringsmodel: Moore

Deze overwegingen lijken mij in dit verband onder andere van belang omdat Lorenz in zijn boek ook, zoals al gezegd, een uitvoerige analyse presenteert van het boek van Barrington Moore: 'Social origins of democracy and dictatorship. Lord and peasant in the making of the modern world', en wel als voorbeeld (naast het boek van Paul Bois) van 'het vergelijkende verklaringsmodel' (p. 159-167). Als poging om de ontwikkeling van landen als Engeland, Frankrijk, de VS, Japan, China en India (en terloops ook nog Duitsland en Italië) tot een parlementaire democratie dan wel een fascistische of communistische dictatuur, te verklaren vanuit 'de uiteenlopende politieke rollen... die de landbezittende hogere klassen en de boeren gespeeld hebben bij de overgang van agrarische maatschappijen naar industriële maatschappijen' (Moore, cit. p. 159).¹⁹

De 'verklaringskracht' die men aan dit volgens Lorenz 'baanbrekende' werk van Moore toekent, zou in beginsel een aanwijzing kunnen zijn voor de mogelijkheden en perspectieven die soortgelijke interpretaties van de wereldgeschiedenis ons kunnen of zullen bieden. Mijn eigen indruk, toen ik dit boek van Moore jaren geleden las, was echter vooral deze, dat Moore een aantal generalisaties van elefantesk formaat door het oerwoud der eeuwen heeft gedreven en dat men, terugblikkend op zijn arbeid, wel de sporen ziet die deze stampij nalaat, maar te weinig van het areaal en de structuur van het woud zelf. Zo is bijvoorbeeld zijn begrip van het 'fascisme' erg veelomvattend, terwijl daartegen de 'typische' fascistische staten van het 'interbellum' erg summier, tegen het einde van het boek, aan bod komen; in het geval van Duitsland komt men dan in een soort van hink-stapsprong door ruim vier eeuwen van de 'Bauernkrieg' via de agrarische agitatie in de jaren '90 van de 19e eeuw bij de verkiezingsresultaten van de nazi's terecht.²⁰

Lorenz formuleert zelf ook enige punten van fundamentele kritiek op dit boek van Moore (p. 163-167), en stelt daarbij ook de vraag aan de orde, wat met dit soort grootscheeps verklaringsmodellen eigenlijk werkelijk 'verklaard' wordt. In plaats van 'grootscheeps' kan men ook zeggen: wijd-mazig, met andere woorden: wat haalt men in zulk soort 'netten' van wetenschap nu eigenlijk boven water? Dit is dus wat Lorenz noemt het probleem van de 'reikwijdte van de generalisaties' (p. 166). Maar dan moeten wel de grondslagen en definities,

waarop men zijn generalisaties baseert, op zichzelf al deugen. Als Lorenz echter de uitspraak: *'Een fascistische staat kenmerkt zich door een coalitie tussen industriële bourgeoisie en grootgrondbezitters'* vergelijkt met de natuurkundige omschrijving: *'Water kenmerkt zich door een overgang in de dampvorm bij verhitting tot 100 graden'* (p. 167), krijgt men al meteen te maken met het gegeven dat althans in Duitsland van een dergelijke 'coalitie' geen sprake is geweest en dat zowel de grootgrondbezitters als de industriëlen tot 1932 in meerderheid *niet* voor Hitler c.s. geporteerd waren.²¹ Dat ze in 1933 op Hitlers zegekar geklommen zijn ('nothing succeeds like success'), wil nog niet zeggen dat zij deze zegekar ook getrokken hebben. Kortom: hoe men het ook wendt of keert, of met andere woorden er op los generaliseert, in laatste instantie zal men, als men zich met historische zaken bezig houdt, toch weer moeten teruggaan naar concrete historische situaties en problemen en daar, het spijt me, een vorm van 'hermeneutiek' bedrijven, dat wil zeggen situaties 'interpreteren' (want dat betekent het natuurlijk: 'vertolking' in het Nederlands).

Mogelijkheden van verklaringsmodellen: Elias

Met Lorenz ben ik het overigens van harte eens, dat er geen enkel principieel bezwaar bestaat tegen vergelijkend onderzoek en dat dit integendeel voor het historische bedrijf alleen maar leerzaam en stimulerend kan zijn. Maar waarom zou men zich daarbij beperken tot sociaal-historische problemen en perspectieven? Ik zou bijvoorbeeld zo graag eens willen weten hoe het te verklaren is dat een land als Nederland (respectievelijk de Nederlanden) door de eeuwen heen een overvloed van knappe en geniale schilders heeft voortgebracht en dat hiervan in een land als Zwitserland (nog wel eens met ons vergeleken: ook een vroeg-vrijheidslievend volkje!) niet of nauwelijks sprake is geweest. En wat wordt hierin bijvoorbeeld de typische verschillen en vormen, waarin zich een stroming als de 'Romantiek' in enige Europese landen heeft gemanifesteerd? Er valt op dit gebied, dunkt me, nog heel wat te doen — en wie weet, bij de populariteit die de 'cultuurgeschiedenis' plotsklaps aan Nederlandse universiteiten blijkt te genieten.

Aan de 'baanbrekende' waarde van Barrington Moore Jr.'s werk heb ik dus mijn twijfels. Maar ik vraag me af, waarom Lorenz een socioloog, die met zijn historische belangstelling inderdaad baanbrekend is geweest, niet in zijn beschouwingen heeft betrokken. De grootheid en de grenzen van een consequent doorgevoerde historisch-

sociologische benadering van het verleden kunnen, zo lijkt mij, aan het werk van Elias zeer goed worden geïllustreerd. Ik laat zijn beroemde *'Über den Prozess der Zivilisation'* hier buiten beschouwing; maar in *'Die höfische Gesellschaft'* wordt het mechanisme van de menselijke relaties onder de druk van een absoluut heerser als Lodewijk XIV uit elkaar gehaald en gedemonstreerd als een soort 'uurwerk'.²² Waarbij voor mij als historicus toch het probleem is, dat bij deze knappe demonstratie juist de irrationele elementen in het gedragspatroon van de 'hovelingen' onderbelicht blijven, die maakten dat men zich in allerlei opzichten juist *niet* als 'raadjes' in dit machtsapparaat gedroeg; wat men bijvoorbeeld in het boek van Nancy Mitford over de Zonnekoning beschreven vindt.²³

De relevantie van de geschiedbeoefening

Het is moeilijk om aan deze bespreking een einde te maken en eigenlijk zou 'men' in plaats van een recensie een soort tegenboek moeten schrijven, waarmee onze geschiedschrijving pas echt zou worden, wat Geyl in haar wou zien: een discussie zonder eind. Of er in Nederland nu werkelijk zo druk wordt gediscussieerd door de historici, is een andere vraag: mijn indruk is althans niet dat de lucht er van daverd. Het zou wel eens kunnen zijn dat te veel van onze historici op een te abstract theoretisch niveau of binnen een te klein theoretisch kader bezig zijn, nog afgezien daarvan dat de meeste 'wetenschappers' er, om in de termen van Voltaire's *Candide* te spreken, alleen maar behoefte aan hebben hun eigen tuintje te bewerken.

Als Lorenz dit leest, zal hij zich waarschijnlijk afvragen wat deze wijsheid nu wel met zijn boek te maken heeft. Waar het mij om gaat is het vraagstuk van, laten we zeggen, de relevantie van ons wetenschappelijke bedrijf, een vraag die misschien des te meer knelt omdat ik zijn boek als intellectuele prestatie bij alle kritiek toch waardeer en bewonder. Maar wie en wat wordt hierin beweging gezet? Wie leest het boek, wie denkt er over na, wie neemt de moeite er grondig op in of tegen in te gaan? Ik kan het ook nog anders zeggen: er wordt hier enorm veel overhoop gehaald, maar welke nieuwe wegen worden er getoond?

Mijn probleem met dit boek (en ik gebruik met opzet een subjectieve formulering) is ook dat het bijna uitsluitend gaat over de verschillende manieren waarop wij de geschiedenis kunnen of moeten benaderen en interpreteren, maar niet of slechts indirect over deze geschiedenis zelf. Dat is echter een verwijt dat ik voor een algemene tendentie in onze Nederlandse histoorie wil laten gelden: zeer veel over methoden en

technieken en hoe de geniale Jan, Piet en Klaas over de geschiedenis hebben gedacht, maar zeer weinig visie op de geschiedenis 'als zodanig'. Je moet ook maar durven — en durf lijkt me nu niet de deugd waardoor ons Nederlands historisch bedrijf uitmunt.

Het grootste probleem bij alle theoretische bedrijvigheid zou echter wel eens dat van de relevantie kunnen zijn: hoe relevant is dit alles, in welke mate, in welke zin en voor wie? Hoe relevant zijn de theoretische en met name kentheoretische complicaties en subtiliteiten in verband met het, uiteraard, wereldhistorische proces, waarin wij ons met ons allen als aardse wezens bevinden — en dit proces kan men mijns inziens zeer goed met een lawine vergelijken of met een kolossale, maar tamelijk wrakke schuit. Soms komt bij mij ook het beeld van een soort 'Titanic' voor de geest, waarin wij bijvoorbeeld bezig zijn de patronen in het behang van de salon te analyseren, in plaats van te kijken waar eigenlijk de ijsbergen liggen. Wie echter de grote lijnen van de berichtgeving over onze wereld een beetje bijhoudt, kan er een idee van krijgen, waar en op welke gebieden de katastrofale ontwikkelingen zich aan het voltrekken zijn (bijvoorbeeld in de gigantische mensenconcentraties in de 'Derde Wereld', die men nog 'steden' noemt). Met onze overmatige aandacht voor de twintigste eeuwse geschiedenis zijn we er als docenten trouwens permanent mee bezig, we waden als het ware door de rampen en de massamoorden.²⁴

Een ander aspect van de relevantie is de betekenis van ons historisch bedrijf — en a fortiori van het geschiedtheoretisch bedrijf — voor onze 'cultuur', die allerm minst meer 'historisch' is (zoals het cultuurstadium waartegen Nietzsches zijn bezwaren formuleerde, ruim honderd jaar geleden), maar die in talloze opzichten mijns inziens bezig is steeds onhistorischer te functioneren. Het niveau van de historische kennis en informatie in onderwijs, pers en publiciteit ligt mijns inziens laag en hier en daar al gewoon droog. Over het onderwijs wil ik hier niets zeggen, wie echter de indruk heeft dat de geschiedenis in onze dag- en weekbladen ruim en rijk aanwezig is, mag de vinger opsteken of een tegenbetoog schrijven. Waarmee ik besluit, aannemende dat de lezer en Lorenz zullen vinden dat ik wat ben afgedwaald. Dit is, laten we zeggen, de beroepsdeformatie van een docent die tientallen jaren zijn best deed om zijn leerlingen duidelijk te maken, hoe alles met alles verband houdt. Waarbij niet alle leerlingen altijd alles duidelijk zal zijn geweest; maar dat is waarschijnlijk inhaerent aan de historische visie.

Noten

1. In het boek steeds als Rauschnig gespeld.
2. Over Lorenz' behandeling van deze affaire zou een apart artikel te schrijven zijn. Enthousiast ben ik er niet over, onder andere omdat er hier open deuren worden ingetrapt, omdat de 'Fischer-these' c.a. grotendeels aan Nederland is voorbij gegaan en omdat het 'gelijk' van Fischer, met name in Duitsland, in wezen niet meer wordt aangevochten (en het ten aanzien van deze Riezler-dagboeken tamelijk evident is).
3. D. van Arkel wordt alleen genoemd op p. 66 en prijkt in de literatuurlijst met zijn openbare les van 1967: 'Clio en Minerva'; de hier door Van Arkel gepresenteerde aanzet tot een theorie over de toenemende discriminatie van de joden in de late Middeleeuwen kan men mijns inziens moeilijk 'positivistisch' noemen.
4. 'Paysans de l'ouest', Paris 1971.
5. 'Social origins of dictatorship and democracy. Lord and peasant in the making of the modern world', Boston 1966. (N.B. het boek heet niet 'the social origins...': dat is ongeveer de enige bescheidenheid in een pretentieuze boek.)
6. Op p. 191 spreekt Lorenz bestraffend over historici die maar eens moeten zoeken naar 'betere verklaringen... in plaats van de gaten in die kennis met de "allesvuller" van de firma "Toeval & Co" dicht te plamuren'. Als tegenargumentatie: 'Zo is het antisemitisme van Hitler en vele andere nationaal-socialisten niet "toevallig", maar wel degelijk verklaarbaar vanuit het antisemitische milieu waarin Hitler en zijn geestverwanten waren opgegroeid' (p. 190). Het komt mij voor dat hier een waarheid als een koe door een wijd openstaande staldeur is gedreven.
7. In tegenstelling tot de situatie binnen de exacte vakken, die voor hun 'subdisciplines' nog zouden beschikken over 'gemeenschappelijke theoretische kaders en een zekere consensus over de grondslagen van het vak'.
8. De term 'maatschappelijke processen' vindt men op p. 213; merkwaardigerwijs is Lorenz erg spaarzaam met het begrip 'proces' in vergelijking met het veelvuldig gehanteerde woord 'structuur', wat kan verbazen gezien de voorkeur van talloze historici, al sedert de dagen van schoolmeester Rijpma, voor historische 'ontwikkelingen' en dergelijke.
9. Als auteur van het artikel 'What are historical facts?' in de bundel van H. Meyerhoff: 'The philosophy of history in our time', New York 1959. Dit is dezelfde Becker die door Lorenz in het 3e hoofdstuk, pp. 40 e.v., wordt afgestraft ('dat Beckers hele verhandeling stoelt op een heilloze verwarren van feiten en uitspraken over feiten': p. 41).
10. Het gewicht van deze getuigen à décharge vindt ik niet erg zwaar wegen: mevr. Tuchman is een briljante historica, maar geen groot theoretica en Taylor is, voor zover ik hem ken, een vlot schrijvende historicus die er vaak lustig op los zwetst.
11. 'What are historical facts', in de bundel van Meyerhoff: 'The philosophy of history in our time', p. 124.
12. De mistigheid van het begrip kan men bijvoorbeeld afleiden uit de poging tot een definitie in het artikel 'Faktum' van Lothar Eley in 'Handbuch philosophischer Grundbegriffe', hrsg. von H. Krings, H.M. Baumgartner und Ch. Wild; Studienausg., Bd. 2 ('Dialektik - Gesellschaft'). München 1973. 'Zwei Bestimmungen sind vornehmlich gemeint, wenn in der Philosophie wie in den Wissenschaften vom Faktum (Tatsache) gespro-
prochen wird: Faktum ist (1) das, was objektiven Bestand hat; (2) das, was seiner Bestimmung nach anders sein kan' (p. 436).
13. 'Voor de geschiedwetenschap maakt de coherentietheorie duidelijk dat de bepaling van de waarheid afhankelijk is van oordelen die wij over de betrouwbaarheid van informatie van anderen ('de bronnen') vellen' (p. 45: 'Problemen bij de bepaling van waarheid'). Overigens moet Bacon gezegd hebben: 'What's truth, said jesting Pilate. And he wouldn't stay for an answer' (door Aldous Huxley gebruikt als titel van een essaybundel).
14. 'Over nut en nadeel van de geschiedtheorie voor de historicus'.
15. Vgl. p. 199, waar Lorenz de befaamde tegenstelling van Windelband tussen 'nomothetische' en 'idiografische' wetenschappen vermeldt, het laatste omschreven als 'Grieks voor "het eigene beschrijvend"'; zelf zou ik liever zeggen: het concrete en specifieke (van het Griekse 'idios', nog aanwezig in ons woord 'idioot'). De tegenstelling ligt onder andere ten grondslag aan de uitputtende registratie van theorieën in de belangrijke dissertatie van Dr. J.H.J. van der Pot: 'De periodisering der geschiedenis', Den Haag 1951 (waarin de foutieve term 'ideografisch' in de inhoudsopgave en een 'errata'-vermelding is gecorrigeerd; het boek wordt door Lorenz niet genoemd).
16. In zijn 'Rectoratsrede': 'Geschichte und Naturwissenschaft' (Strassburg 1894), waarin hij zijn beroemde tegenstelling van 'idiografische' en 'nomothetische' vormen van wetenschap formuleerde, zegt Windelband: 'Für den Historiker besteht die Aufgabe, irgend ein Gebilde der Vergangenheit in seiner ganzen individuellen Ausprägung zu ideeller Gegenwartigkeit neu zu beleben' (p. 16; wat overigens meer aan een 'evocatie' dan aan een 'constructie' van het verleden doet denken). Dit lijkt sterk op Lorenz' definitie: 'Van een individualiserende methode is sprake wanneer een wetenschap de aandacht richt op wat men in "individuele" ofwel bijzondere termen over een object kan zeggen' (p. 199). De verwarring ontstaat echter omdat hij in de hoofdstukken 12 en 13 over 'Personen en structuren in de historische verklaring' van een geheel ander, niet 'logisch' individualiteitsbegrip uitgaat; het gaat hier gewoon over 'personen' tegenover 'structuren'.
17. Met name aan de zeer volumineuze twee delen van Volume VI: 'The Twentieth Century', onder de redactie van Caroline F. Ware, K.M. Panikkar en J.M. Romein.
18. Toen ik mijn eigen, een kastplank bestrijkende exemplaar (13 banden!) wilde verkopen, bleek dat men deze boeken, zoals dat heet, 'aan de straatstenen niet kwijtraakt' (ik wil het nu trouwens weer houden).
19. Het is inderdaad de allereerste zinsnede van Moore's boek: 'This book endeavors to explain the varied political roles played by the landed upper classes and the peasantry in the transformation from agrarian societies (defined simply as states where a large majority of the population lives off the land) to modern industrial ones'. Onder deze laatste definitie vallen dus in elk geval niet de Aziatische landen China en India, maar alleen het naoorlogse Japan, door Moore behandeld als voorbeeld van 'Asian Fascism' (en dat was dus het vooroorlogse). Ik meen dat de economie van India, door Moore behandeld onder de zorgelijke titel 'India and the Price of Peaceful Change' (Part Two, Ch. VI).

tegenwoordig zowel op agrarisch gebied als industrieel hoger ontwikkeld is dan die van communistisch China (om van het niet-communistische nog te zwijgen).

Lorenz' mededeling dat hij zich bij deze boeken van Bois en Moore alleen wilde bemoeien met 'de logische structuur van het betoog' en niet met 'de feitelijke juistheid van het beweerde' (p. 159), lijkt me in dit verband niet overbodig. Moore zelf waarschuwt de lezer trouwens: 'Nevertheless I shall remain candidly and explicitly inconsistent in the use of terms' (p. 428).

20. In het voorlaatste hoofdstuk (Part III. Ch. IX: 'The Peasants and Revolution') schrijft Moore over 'the great German peasant war, the Bauernkrieg of 1524-1525', p. 460-466, terwijl in het voorafgaande hoofdstuk ('Revolution from Above and Fascism') nog even over de 'Agrarian League' van 1894 (de 'Bund der Landwirte' dus) en de nazisucces- sen op het platteland van Sleeswijk-Holstein en Hannover wordt geschreven (p. 448-450).

Moore's ideeën over de omvang van de duitse 'Boerenoorlog' als 'the most important pea-

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd.

Alom uitgeroepen tot beste film van het jaar 1987 is de door Bernardo Bertolucci geconstrueerde biografie van Pu Yi. Meer dan 20.000 figuranten brachten de socialis- tische heropvoeding van de hoofdpersoon door de maoïsten in beeld. Edward Behr schreef er één van de vele boeken over onder de titel *De laatste keizer van China was een kind* (Bruna f 34,50).

Ook Jacques le Goff kan in ons land op voldoende populariteit rekenen, zeker na zijn optreden in het programma van Adriaan van Dis. Als opvolger van *De cultuur van middeleeuws Europa* verscheen van hem *De woekeraar en de hel* bij de Wereldbiblio- theek over de relatie tussen economie en religie in de middeleeuwen. De prijs: f 24,50. Van zijn voorganger Fernand Braudel ver- scheen in nederlandse vertaling het eerste deel van *Beschaving, Economie en Kapitalis- me* (15e-18e eeuw), onder de titel *De structuur van het dagelijks leven*. Contact is de uitgever van dit 600 pagina's tellende boek (f 55,-).

Van eenzelfde omvang is *Embarrassment of Riches* van de Amerikaanse hoogleraar Si- mon Schama (Knopf f 72,60). Een nog gro- tere bekendheid kreeg het boek na de be- schuldigingen van de BBC-presentator A.N. Wilson in het literair programma 'Cover to cover'. De nederlandse vertaling komt in het voorjaar uit bij Contact in Amsterdam.

Fraai uitgevoerd is het boek van Herman Lambooy *Getekend land*, dat onlangs uit- kwam bij de Stichting Uitgeverij Noord- Holland te Wormerveer (f 29,50). Door de beschrijving van de landschappelijke veran- deringen tussen 1300 en 1500 ontstaat er een nieuw beeld van de geschiedenis van het Hollands Noorderkwartier. Een andere lokale studie is die van P.R.D. Stokvis. Deze stadsgeschiedschrijver kreeg in 1981 de op- dracht de 19e eeuwse ontwikkelingen in Den Haag te onderzoeken en te beschrijven. Het resultaat is *De wording van modern Den Haag*, over de stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoor- log. Het boek kost f 49,90 en is uitgegeven bij Waanders in Zwolle.

Bij Van Gorcum in Assen verscheen het eerste deel in de Groninger Historische Reeks. P. Kooij beschrijft hierin de sociale en economische veranderingen van de stad rond de eeuwwisseling. De prijs van *Gronin- gen 1870-1914* is f 65,-. Hoe Groningers leefden in één van de meest bekende wijken van de stad is te lezen (en te zien) in het boek van Gerard Offerman *De Oosterpoort*. Het is het relaas van buurtbewoners in deze negentiende eeuwse woonwijk. Het boek verscheen bij Wolters-Noordhoff/Forsten en kost f 32,50.

Retrospectief is een reeks waarin beeld en tekst een even grote rol spelen. De meest recente uitgaven in deze serie gaan over het leven in en om de loopgraven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ria Christens en Koen de Clercq schreven *Frontleven 14/18* (f 45,-) en Roger Lampaert is de auteur van *Modder voor het vaderland. De ongreep- bare stad: Ypres Salient*. (f 49,50) Lannoo is de uitgever.

Over de westeuropese sociaal-democratie ná de Tweede Wereldoorlog gaat *In dienst van*

kleio

nummer 2/88
pagina's 38 en 39

sant revolution of early modern times in Europe' (p. 460) – en door hem kennelijk op één lijn gesteld met de moderne Chinese en Russische boerenopstanden – maken een wat overdreven indruk. Vgl. onder andere Michael Freund in zijn *'Deutsche Geschichte'* (München 1979, p. 311-12): *'Den Namen Bauernkrieg verdient der Bauernaufstand kaum. Es hat keine Kämpfe kriegerischer Form gegeben, kein Naseby und kein Marston Moor wie in England... Die Bauern wurden auseinandergetrieben wie ein Rudel Wild'*.

21. De voorstelling van door het groot-kapitaal begunstigde of zelfs als een 'werktuig' hiervan opererende nazi's is grondig onderzocht en ondermijnd door H.A. Turner (vgl. de bespreking door A.V.N. van Woerden van zijn 'German big business and the rise of Hitler', 1985, in het *T.v.G.*, 100/2, 1987, p. 296 e.v.).
22. Dit was merkwaardigerwijze ook het beeld dat Jacob Burckhardt oorspronkelijk voor ogen heeft gestaan bij zijn bekende typering van de Italiaanse staat van de Renaissance: 'Der Staat als Kunstwerk'.

23. In de Nederlandse vertaling van Beccy de Vries: *'De Zonnekoning – Lodewijk XIV in Versailles'* (Amsterdam 1966). Op p. 97 e.v. over de invloed van de oorlogvoering op het hofleven, door Elias mijns inziens onderbelicht.
24. Aan de massamoord als historisch verschijnsel wordt daarentegen, behalve in 'specifieke' verschijningsvormen als de 'holocaust', in onderwijs en in theorie doorgaans weinig aandacht besteed (wel in Elias Canetti's *'Masse und Macht'*, 1960; Nederlandse vertaling 1970).

het gehele volk, een serie lezingen ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Wiardi Beckman Stichting. Sprekers waren onder andere: Jan Bank, Kenneth Morgan, Wim Kok en Bart Tromp. De bundel is uitgegeven bij Bert Bakker in Amsterdam en kost f 19,90.

De machtsstrijd tussen Chroestsjov en Beria is het onderwerp van het boek van de Joegoslaf Anton Kolendic. Aan de hand van het archief van Beria beschreef hij de dramatische gebeurtenissen na de dood van Stalin, waarbij Beria het onderspit moest delven en terecht werd gesteld. *De laatste dagen* is een uitgave van Manteau. Prijs f 39,90.

Over het landschap en de bewoning in het huidige Zuid-Holland vanaf de Romeinse tijd tot ongeveer 1000 gaat de studie van P.A. Hendriks *De benedendelta van Rijn en Maas*. Bij het boek hoort een map met kaarten van de beschreven gebieden. Het geheel verscheen als uitgave van de Historische Vereniging Holland (Hollandse Studiedien 19) en wordt verspreid door Verloren in Hilversum (f 42,-).

D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje zijn de samenstellers van de bundel *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, opstellen van nederlandse mediaevisten, uitgegeven ter nagedachtenis van de in 1985 overleden Leidse hoogleraar H.P.H. Jansen. Deze Aula-paperback kost f 42,50.

Over pelgrimstekens, gevonden in Zeeland, gaat *Heiligen uit de modder* van R.M. van Heeringen. A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman. Bedevaartssouvenirs die dateren van de 13e tot de 16e eeuw worden uitvoerig beschreven. De bewerking hiervan levert nieuwe informatie op over het bedevaartswezen in West-Europa. Het boek verscheen bij de Walburg Pers en kost f 25,-.

Hoe het de portugese joden verging in Amsterdam in de 17e eeuw was te zien op een expositie in het Amsterdamse Historisch Museum. Bodenvondsten, gedaan bij de bouw van de Stopera, speelden daarbij een belangrijke rol. In *Exodo. Portugezen in Amsterdam, 1600-1680* onder redactie van R. Kistemaker en T. Levie wordt aandacht besteed aan deze tentoonstelling en

aan nog andere aspecten van het leven van de Portugees-joodse immigranten in Amsterdam. Het boek à f 29,75 komt van uitgeverij De Bataafsche Leeuw.

O Vrijheid! Onwaardeerbaar pand! is de titel van een themanummer van het jaarboek Oud-Utrecht 1987 (van de vereniging met dezelfde naam). De bundel opstellen laat vele aspecten zien van de patriottenbeweging in stad en gewest. T.J. Hoekstra is één van de samenstellers. De prijs bedraagt f 29,50.

De relatie tussen adel en patriciaat staat centraal in de bundel *De bloem der natie*, samengesteld door J. Aalbers en M. Prak. Het boek doet verslag van de resultaten van het recente historisch en sociologisch elite-onderzoek in Nederland, waarbij het begrip 'aristocratisering' een belangrijke plaats inneemt. Het boek is verkrijgbaar bij Boom in Meppel en kost f 34,50.

W.J.J. Boot is de auteur van *De Nederlandsche Maatschappij voor de Walvischvaart*, over de eerste moderne walvisexpeditie die na de Tweede Wereldoorlog het ondervoede Nederlandse volk op de been moest helpen. Materieel en resultaten staan in dit boek centraal. Uitgeverij De Bataafsche Leeuw (f 45,-).

Voor geïntereseerden in de Hoge Raad en haar leden gedurende de laatste anderhalve eeuw is er van de hand van P.J. van Koppen en J. ten Kate *Tot raadsheer benoemd*. Carrières, opleidingen en familierelaties komen uitvoerig aan de orde bij alle benoemden van dit hoge college. Het boek kost f 29,50 en is verkrijgbaar bij uitgeverij Gouda Quint in Arnhem.

Hoe het leden van het linkse verzet ná de Tweede Wereldoorlog verging is te lezen in *Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger*. (Anthos f 29,50). De auteurs, Joost van Lingen en Niek Sloof, hebben daarbij vooral gebruik gemaakt van vraaggesprekken met progressieve verzetsleden. Al snel na de bevrijding kwam voor velen de desillusie!

In hoeverre er van desillusie sprake is bij de nederlandse vredesbeweging van dit mo-

ment, komt naar voren in *De grote illusie*. Auteur I.D. Verkuil schetst daarin de razendsnelle opkomst van deze beweging waarbij hij ook aandacht besteedt aan de geringe invloed die zij had op het besluitvormingsproces. Het boek verscheen in de serie HES-mondiaal en kost f 19,50.

Hoe interessant het (ook voor historici) is om bij tijd en wijle even in de toekomst te kijken bewijst *Scenario 2000. Terugblik op de toekomst* samengesteld door H.J. Schoo en B. Vuijsje. Vierentwintig Nederlanders waaronder Flip de Kam, Hedy d'Ancona, Aad van den Heuvel en J.L. Heldring schetsen hoe Nederland het laatste decennium van de eeuw zal doorkomen. (Sijthoff Amsterdam, f 19,90).

En wie kennis wil nemen van de vele aspecten van 'de liefde vroeger en nu' kan terecht bij J.V. Meininger en zijn *Vertoog over de liefde* (Spectrum f 39,90). Aan de hand van verschillende voorbeelden uit de literatuur en de geschiedenis wordt een beeld van 'de liefde' geschetst.

Kees Torremans

SCHOOL EN DIDACTIEK

J.W. van Deth en J.C.P.M. Vis, *Kernthema's Politieke Vorming*. Stichting Burgerschapskunde, Leiden 1987, 146 blz., f 27,50.

Dit boek, dat in eerste instantie is bedoeld voor docenten maatschappijleer, is ontstaan uit het materiaal, dat gebruikt werd op de post-academische nascholingscursussen over politieke vorming, die door de universiteit van Twente en Groningen gegeven werden. Het bevat een aantal thema's, waaronder politieke interesse en politieke participatie, burger en democratie en gemeentelijke en provinciale politiek. Daarnaast zijn er een tweetal hoofdstukken, waarin enige aspecten van politiek in de klas worden behandeld. De leerstofomschrijving van het CS maatschappijleer 1988 is in een bijlage opgenomen.

Een boek dus dat zich richt op de lessen maatschappijleer, waar menig docent geschiedenis zich (gedwongen) ook mee bezig houdt. Het is een uiterst gedegen, zij het bepaald niet soepel geschreven werk, waarbij zowel inhoudelijke informatie als probleemstellingen en analyses aan bod komen. Wat het eerstgenoemde betreft, blijft het allemaal tamelijk oppervlakkig en ontbreekt hier en daar de juridische nauwkeurigheid. Wanneer de kiesdeler wordt behandeld, ontbreekt bijvoorbeeld het woord geldig in de zinsnede totaal uitgebrachte stemmen. Ten aanzien van de probleemstellingen en analyses, de werkelijke politicologische aspecten, wordt alle moeite gedaan zo veel mogelijk te bespreken. In een razende vaart worden talloze aspecten genoemd, die vaak interessant genoeg zijn om in uitgewerkte vorm in de klas te worden behandeld. Merkwaardig is echter, dat het taalgebruik nogal wisselvallig is: sommige eenvoudige begrippen worden omstandig uitgelegd, terwijl men zich aan de andere kant uitgebreid bedient van het politicologisch jargon. Of alle uitspraken ook zonder meer onderschreven moeten worden is de vraag. Een voorbeeld: als argument waarom het voor burgers eenvoudiger is om in de gemeentelijke bestuurslaag te participeren, wordt onder andere beweerd, dat de burger zich meer interesseert voor lokale problemen dan voor nationale, omdat die letterlijk dichterbij zijn. Dat dit feit weerlegd wordt door de opkomstpercentages bij de gemeentelijke en provinciale verkiezingen wordt niet vermeld, hoewel zo iets toch een aardig discussiepunt op zou kunnen leveren.

Het boek geeft overigens prima aan, dat discussie over 'wording en werking' geen goede zaak is. Deze twee aspecten kunnen niet buiten elkaar, zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Los van elkaar hebben zij eigenlijk geen bestaansrecht. Ook voor de docent geschiedenis/staatsinrichting is dit boekje zeker de moeite waard.

Joke van der Leeuw-Roord

John Muller en Maarten Valken (samenstellers), *Kroniek van Nederland*. Uitgeverij Agon Elsevier, Amsterdam 1987, 1102 blz., f 135,—.

'Uit de waan van de dag groeit het voedsel van de historie', zo begon Peter Brusse zijn praatje bij de presentatie van *Kroniek van Nederland*. Een kloek boek van zo'n 1100 pagina's, waarin de geschiedenis van Nederland in de vorm van krantenartikelen wordt weergegeven.

Zoals een kroniek betaamt, is gekozen voor een chronologische volgorde, waarbij de prehistorie per duizend jaar wordt afgedaan. Wanneer de Romeinen komen reduceert men de stappen tot twintig jaar, na

500 na Chr. tot tien en uiteindelijk na 1500 gaat men over tot een jaarlijkse kroniek. Het aantal artikelen per jaar neemt naarmate we het heden naderen fiks toe. Ruim 600 tijdtafels vermelden de belangrijkste gebeurtenissen.

Wat wordt er nu zoal over een jaar vermeld? Ik sloeg het 'onhistorische' jaartal 1677 op. De volgende artikelen zijn er te vinden: het octrooi op de slangenbrandspuit, Van Leeuwenhoek vindt zaaddiertjes. Krankzinnigen en Misdadigers samen onder een dak. Prins trouwt met een Engelse prinses en Opera Posthuma, erbetoon aan Spinoza. Een zeer gevarieerd geheel. Een keur van meer dan 90 deskundigen geeft op zeer informatieve wijze de gebeurtenissen weer, met meer kennis van zaken dan de contemporaine journalisten, want die waren in 1660 zeker niet op de hoogte van de geheime afspraken tussen Lodewijk XIV en Charles II. Het taalgebruik is typisch dat van NRC en Volkskrant, wat voor de gemiddelde Nederlander hier en daar wat probleempjes op zou kunnen leveren. De illustraties zijn ronduit schitterend. Prachtige kaartjes, prenten, foto's en schilderijen, veelal in kleur, maken dit minstens tot een aantrekkelijk kijkboek. Het uitgebreide zaken- en personenregister maakt het zeer toegankelijk.

Toch kleven er aan een dergelijke keuze nogal wat nadelen. Wel heel veel personen worden in de vorm van necrologieën opgevoerd en het actualiserende toontje heeft iets gewilds. Koppen uit de bezettingstijd, zoals 'Spontane staking tegen Anti-Joodse razzia's' waren toen onmogelijk. Een kop waarin wordt gemeld, dat Joodse patiënten (in Auschwitz) levend worden verbrand, vind ik ronduit smakeloos. Sommige anachronismen doen vreemd aan: in 1576 zal er nooit in de krant gestaan hebben, dat een *merkwaaardig renaissancestisch* monument werd opgericht voor Caspar de Robles. De keuze van onderwerpen wordt nog wel eens ingegeven door de actualiteit van vandaag en niet zozeer door wat toen belangrijk werd gevonden of wat uiteindelijk historisch van belang is. Dit is te merken aan zowel de keuze van de onderwerpen als aan de lengte van de artikelen. In 1970 werd in de binnenlandse en buitenlandse pers bijzonder veel aandacht besteed aan het afwijzen van het celibaat door het Pastoraal Concilie. In *Kroniek* worden hier slechts enige woorden aan gewijd, de benoeming van Simonis in datzelfde jaar is echter een heel artikel waard. Ook onderwerpen als de benoeming van Gijsen, homosexualiteit, sekten en de schenking van Willem Arntz in 1461 aan het dolhuis wijzen in de richting van de huidige actualiteit. Maar een aantal onderwerpen krijgt weer veel minder ruimte in *Kroniek* dan in de huidige dagbladen: economisch nieuws is mondjesmaat aanwezig evenals berichtgeving over

misdaad, sport, (pop)muziek en het dagelijkse leven.

Een ander nadeel is de omvang van dit boek. Blok stelde bij de presentatie, dat het de omvang had van een Statenbijbel en het kan dan ook slechts liggend op tafel gelezen worden. Jammer, want het is nu uiterst geschikt om lekker ontspannen in te bladeren, te kijken en te lezen.

Is dit boek nu geschikt voor het geschiedenisonderwijs? Om in de klas als materiaal te gebruiken niet, maar een plaats in de bibliotheek is het zeker waard. Een tussen-uur kan leerling of docent er aangenaam en nuttig mee doorbrengen en als inspiratiebron voor de keuze van eigen onderwerpen is het boek uiterst geschikt.

De belangstelling voor geschiedenis wordt met dit boek zeker gewekt of versterkt.

Joke van der Leeuw-Roord

ACTUEEL

Michail Gorbatsjov, *Perestrojka. Een nieuwe visie voor mijn land en de wereld*. Uitg. Spectrum, Utrecht 1987, prijs f 24,90.

De grote populariteit van Gorbatsjov heeft zijn boek in Nederland een bestseller doen worden. In één jaar zes drukken is niet mis! Toch zullen slechts weinigen *Perestrojka* in één ruk met rode oortjes uitlezen. Daarvoor is het, ondanks alle betrachte glasnost, toch te veel een grote woordenbrij met oud nieuws.

De eerste helft van het boek bevat een uitgebreide beschrijving van het begrip perestrojka: hoe het ontstond, wat het – uiteraard revolutionaire – karakter ervan is en welke voorlopige conclusies te trekken zijn sinds de introductie ervan ruim twee jaar geleden. Duidelijk wordt dat een vastgelopen economie, een poliepachtige bureaucratie, een overcentralisatie en een niet meer levende ideologie een politieke oplossing: perestrojka vereisten.

Als goed marxist voert Gorbatsjov soms leuke dialectische balanceerkunst op. Zo moet hij erkennen dat perestrojka weliswaar op initiatief van de partij geïntroduceerd is en dus een geleid en geen spontaan proces is. Is perestrojka derhalve een verfoeilijke revolutie van bovenaf? Nee, dit begrip is 'niet volledig van toepassing' want perestrojka komt overeen... met de diepste wensen van het Russische volk. Perestrojka is dus een geslaagde kruisbestuiving van actie van bovenaf en initiatief van onderop.

Uiteraard maakt Gorbatsjov de verplichte ideologische reverentie ten opzichte van godfather Lenin. Het interessante zit hem in het feit dat hij zich met zijn perestrojka beroept op de late Lenin, dat wil zeggen op de Lenin vanaf 1922 die zich in toenemende mate terecht zorgen maakt over de partij en de problemen van de socialistische op-

bouw. Ter verdediging van het revolutionaire karakter van perestrojka wordt ook een beroep gedaan op de geschiedenis: Brest-Litovsk en het Molotov-Ribbentrop-pakt waren moeilijke, niet onomstreden maar noodzakelijke en moedige beslissingen.

De tweede helft van het boek behandelt het nieuwe denken en de wereld tot na de conferentie van Reykjavik. 'Sterft gij, oude vormen en gedachten' want perestrojka is nodig omdat een nucleaire ramp zonder overwinnaars dreigt. Oude tegenstellingen dienen te verdwijnen, want *'de volkeren van de wereld zijn als een groep bergbeklimmers die door een klimtouw met elkaar verbonden zijn. Ze kunnen of samen doorklimmen naar de top van de berg of samen in een afgrond vallen'*. (blz. 163)

Ook hier blijft Gorbatsjov in het juiste ideologische spoor van Lenin want deze had *'meer dan eens gesproken over de prioriteit van de belangen van de gehele mensheid boven klassebelangen'*. (blz. 169)

Vreedzame coëxistentie als een bijzondere vorm van klassenstrijd wordt door perestrojka verwezen naar de mestvaalt der geschiedenis. De zaak van de vrede gaat staten met een verschillend sociaal systeem evenzeer aan. Met een diepe buiging naar de historie: gaf de Tweede Wereldoorlog niet een coalitie te zien die anti-fascistisch was en boven de systemen stond?

Alle glasnost ontbreekt echter bij het verklaren van de gebeurtenissen in Hongarije en Polen in 1956, Tsjecho-Slowakije in 1968, en weer Polen in het begin van de jaren tachtig. Gorbatsjov komt niet verder dan misrekeningen van de heersende partijen en uiteraard het evil empire: het westen. Helemaal niets staat er in het hele boek over het wespennest Afghanistan, dat de sovjets mijns inziens gaarne zouden verlaten zonder al te veel politiek gezichtsverlies.

Na lezing van het boek blijft natuurlijk de grote vraag in hoeverre Gorbatsjovs woorden realiteit zullen worden. Tot op heden is de wet van de traagheid het voornaamste remmingsmechanisme.

F.R. Kat

DE PATRIOTTEN

J.G. Kikkert, *Gespannen stilte. De Patriotten en het einde van de republiek 1780-1795*. Uitgeverij Unieboek/De Haan, Houten 1987, prijs f 29,90.

Naast de stroom van wetenschappelijke publikaties over het patriottenjaar is uitgeverij De Haan gekomen met een boek voor een groter publiek over dit onderwerp. Kikkert tracht in *'Gespannen Stilte'* de ingewikkelde materie rond het einde van de republiek zo ongecompliceerd mogelijk te beschrijven. Zowel de beide partijen, als de ontwikkelingen die leidden tot de omwenteling van

1787 en de franse inval van 1795, komen in dit boek aan bod. Daarnaast geeft de schrijver een aantal korte biografische gegevens van de belangrijkste figuren uit die tijd. Ook is er een vrij uitgebreide bibliografie over de patriotten en hun tijd aanwezig.

Probleem van dit boek is echter, dat de schrijver zich ontpopt als een ouderwetse verteller, die bijzonder veel weet, maar slecht in staat is hoofd- van bijzaken te onderscheiden. Nergens wordt een poging gedaan enige structuur in de probleemstelling aan te brengen. Bij zowel patriotten als prinsgezinden wordt hun diversiteit benadrukt, maar wordt te weinig gezocht naar gemeenschappelijke kenmerken. Wanneer dit wel gedaan wordt, wordt het slecht uitgewerkt. Kikkert vermeldt, dat godsdienstige minderheden, met name Rooms-katholieken, patriottisch gezind worden. Hij bedoelt waarschijnlijk de *christelijke* minderheden, want de Joden waren juist prinsgezind.

In de hoofdstukken, waar de ontwikkelingen min of meer chronologisch verteld worden, springt hij wat betreft de tijd echter zo van de hak op de tak, dat de lezer de grootste moeite heeft het verhaal te blijven volgen.

In zijn taalgebruik is hij verre van objectief en evenmin wetenschappelijk. De raadgever van de prins, de hertog Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, wordt consequent de Dikke of de Dikke Hertog genoemd. In plaats van de prins of Willem V wordt gesproken van Willem Batavus, zijn omgeving is een kliek. Kaat Mossel is kortweg Kaat.

Het ontstaan van de patriottenbeweging, die 'pressure group' wordt genoemd, wordt simpelweg verklaard door de frustraties, die voortvloeiden uit de heilloze Engelse oorlog en de macht van de Dikke Hertog. De oude machtsstrijd tussen de regenten en Oranje en de onderlinge verschillen tussen de regenten worden slechts kort aangestipt. Kikkert windt zich in dit boek flink op over de (dynastieke) huwelijkspolitiek van de Oranjes. Het huwelijk tussen de kwieke Wilhelmina van Pruisen en de slome, maar ook driftige Willem V noemt hij bijna misdadig. Het huwelijk tussen hun dochter, prinses Louise en Karl Georg, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, zoon van Karl Ferdinand, de bevelhebber van de Pruisische troepen in 1787 en neef van de raadgever, vond hij een schandelijke verbintenis. De verregaande onbenulligheid van de echtgenoot maakte, *'dat zelden een jonge vrouw van vorstelijke huize zo opgeofferd was aan politieke en dynastieke belangen'*.

De teneur van dit boek is duidelijk: weg met Oranje, leve de patriotten. Wie in dergelijke simplificaties geïnteresseerd is, moet het boek maar lezen.

Joke van der Leeuw-Roord

Drs. W.A. Knoop en drs. F.Ch. Meyer, *Goejanverwellesluis. De aanhouding van de prinses van Oranje op 28 juni 1787 door het vrijkorps van Gouda. De Bataafsche Leeuw*, Amsterdam 1987, 80 blz.

Onder deze uitgebreide titel verscheen 200 jaar na Goejanverwellesluis een gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen tussen 28 en 30 juni 1787. De voorbereiding van de reis en de dramatische gebeurtenissen, die op deze reis volgden, krijgen eveneens ruim de aandacht.

De schrijvers gaan er van uit, dat de plannen voor de reis uitsluitend gemaakt zijn door de leiding van de Oranjepartij tesamen met de Britse gezant Harris, die de onderneming, vanuit Engeland liet financieren en – onvermeld – de samenzweerders bij mislukken van de onderneming asiel in Engeland aanbod. De Pruisische koning zou van de plannen geen weet hebben gehad, anders zou hij gezien de internationale situatie om diplomatieke redenen er een stokje voor gestoken hebben. Met een eventuele mislukking zouden de plannenmakers helemaal geen rekening gehouden hebben.

Willem V zag er, ondanks alles, niets in en zijn vrouw ging in zijn plaats. De samenzweerders bleken weinig professioneel te werk te zijn gegaan. Wilhelmina zag zich voor vertrek reeds gedwongen twee enthousiaste Oranjeklanten min of meer op de hoogte te brengen van de plannen. In hun geestdrift informeerden zij op hun terugreis van Nijmegen naar Den Haag enige partijgenoten, ondermeer te Haastrecht, die er voor zorgden, dat er het nodige Oranjevolk langs de route verscheen. Ook bleek het grote gevolg, waarmee men wilde reizen, de achterdocht gewekt te hebben bij de tegenstanders van de Oranjepartij. Het grote aantal paarden, dat op de verschillende wisselplaatsen besteld was, wees op een reis van een hooggeplaatst persoon. In deze gespannen tijden was men extra waakzaam en zoals bleek niet ten onrechte.

De gebeurtenissen, die plaatsgevonden hebben, zijn duidelijk te volgen, maar laten zich niet, zoals de uitgever in zijn persbericht aankondigt, als een roman lezen. Daarvoor blijft het teveel een opsomming van de feitelijke gebeurtenissen en wordt te weinig ondernomen om de betrokken personen enig relief te geven. Wat betreft de stadhoudelijke familie had dit eenvoudig gekund, wanneer men ruimer gebruik gemaakt had van de correspondentie tussen de familieleden in die dagen. Hieruit blijkt, dat de laconieke houding van Wilhelmina schril afsteekt tegen de wanhoop van Willem V. Wanhoop, die erna echter omslaat in een agressieve houding ten opzichte van zijn tegenstanders. Helaas is hiervan in het boek niets terug te vinden.

De schrijvers hebben zich niet gehouden aan de afbakening van hun titel. De ontwik-

kelingen, die in de jaren voor 1787 hebben plaats gevonden, wilden ze ook niet onvermeld laten, waardoor het informatieve gehalte van het boek nog werd vergroot, maar de leesbaarheid verkleind. Het is echter een nuttig boek, niet in het minst door het originele en fraaie kaart- en illustratiemateriaal. Voor de docent – en met wat moeite ook voor de leerling –, die zich in de patriottentijd wil verdiepen, bevat het boek handzame informatie.

Joke van der Leeuw-Roord

Joan Derk van der Capellen, Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781, ingeleid en geannoteerd door H.L. Zwitzer. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1987, 104 blz.

In het park van de Villa Borghese in Rome bevinden zich de resten van wat een groots graf had moeten worden voor een monumentale Nederlander: in een eindeloze reeks worden Romeinse kindertjes voor een foto getild op de rug van een vervaarlijke leeuw. Hoe zouden zij kunnen weten dat zij even heer en meester zijn van een Bataafse leeuw? Studenten die ik bij een studiereis langs het geval leidde, begrepen mijn lichte ontroering niet; hé ja, die leeuw had zeven pijlen in zijn klauw. Wie Joan Derk van der Capellen tot den Pol was? Nooit van gehoord.

Bij alle kunstmatige opwinding die in 1987 als herdenkingsjaar van Goejanverwellesluis teweeg heeft gebracht, is de uitgave van het manifest *Aan het volk van Nederland* een waardige en waardevolle manier om te denken. Er zijn wel diverse uitgaven geweest in de loop van de tijd. Deze uitgave is bijzonder omdat die in facsimile-druk is uitgevoerd. In de achttiende eeuw was drukken nog echt het persen van vrij zwakke inkt in het papier. Bij een fotografische herdruk is het risico erg groot dat stukjes van letters verloren gaan en dat bladzijden mager uitvallen. De lektuur van het nobele geschrift van de democratische edelman wordt in deze uitgave niet echt gestoord door zulke mankementen. Er zijn wel zwakere stukken, maar het geheel is goed leesbaar en niet alleen technisch.

In de uiteenzetting van de idee van volkssovereiniteit gebruikte de 'opruier' het verworpen beeld van de Compagnie met bewindhebbers en participanten die uiteindelijk de eigenaars van de maatschappij zijn: 'Even zo is het met de groote Volksmaatschappij gesteld. De Grooten, die Ulieden regeeren, de Prins, of wie verder eenige magt in den Lande oefenen, doen dit alleen uit Ulieden naam. Al hun gezag is van Ulieden ontleend'. (22) Passages als deze verdienen het aan leerlingen te worden voorgelegd als de leraar meedoet aan de golf van rehabilitatie die de achttiende eeuw thans krijgt.

Anton J.L. van Hooff

kleio

KLEIO KRANT

GN

Bestuur

Aan de Staatssecretaris van
Onderwijs en Wetenschappen
Mevr. Drs. N.J. Ginjaar-Maas.

Betreft: Eindadvies werkgroep herziening eindexamen geschiedenis en
Staatsinrichting (heg) Mavo/Havo/Vwo, juni 1987.

Excellentie,

eind juni 1987 werd door de werkgroep HEG het eindrapport met aanbevelingen voor de herziening van het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting en de consequenties daarvan voor het leerplan Rijkscholen aan U aangeboden.

Helaas moet het bestuur van de VGN constateren dat we inmiddels een half jaar verder zijn en dat we in de tussenliggende periode niets meer over deze eindrapportage vernomen hebben.

Dit bevreemdt en verontrust het bestuur ten zeerste. Te meer daar het ons bekend is dat er uwerzijds steeds op de grootst mogelijke spoed is aangedrongen bij het tot stand komen van deze eindrapportage.

De HEG heeft, zeker in vergelijking met gelijksoortige werkgroepen bij andere vakken, deze aandrag uwerzijds ruimschoots gehonoreerd. Wij vinden dan ook de neergedaalde stilte een onbevredigende zaak en hopen dat hieraan spoedig een einde zal komen. De ideeën die door de commissie op papier gezet zijn, zijn onzes inziens te waardevol om in een la aan de vergetelheid prijs gegeven te worden.

Bovendien lijkt het ons gezien de jaarlijks oploeiende discussie over het examen, het examenprogramma en de totstandkoming — de keuze — van de onderwerpen dringend noodzakelijk dat de voorgestelde wijzigingen zo spoedig mogelijk op hun waarde getoetst en doorgevoerd worden. De VGN biedt hierbij overigens als enige landelijke organisatie die de belangen van de docenten en het vak geschiedenis en staatsinrichting behartigt haar hulp aan.

In de hoop op korte termijn iets omtrent deze materie te mogen vernemen,

Hoogachtend,

namens het bestuur van de VGN
W. Bouwman, eerste secretaris.

Basisvorming en de VGN (1)

Op 2 februari j.l. installeerde minister Deetman de 'ontwikkelgroep' (ook wel 'eindtermencommissie' genoemd) geschiedenis en staatsinrichting, met de opdracht binnen een jaar eindtermen voor de basisvorming op te stellen. Een goede aanleiding om de VGN-leden uitgebreid te informeren over wat tot nu toe met betrekking tot de basisvorming is gebeurd, en wat ons in de toekomst mogelijk te wachten en te doen staat.

Om te beginnen eerst een overzicht van belangrijke zaken. Volgende

keer zal ik meer inhoudelijk op de genoemde zaken ingaan.

1986

januari: Publikatie van het WRR-advies 'Basisvorming in het onderwijs', waarin als grote verrassing: veertien aparte vakken verplicht in de onderbouw van het gehele voortgezet onderwijs. De leergebieden van het VBAO zijn in een klap van tafel!

maart: Tijdens de VGN-jaarvergadering prijst Nico Maarsen de gedegen aandacht van de WRR voor ons vak. Eindelijk weer erkenning!

oktober: Publikatie van het APVO-I-rapport (Adviesraad

Projecten Voortgezet Onderwijs 1e fase) over invoering van het WRR-plan, waarin met betrekking tot ons vak enkele kritische kanttekeningen en een aantal concrete adviezen.

december: Staatssecretaris Ginjaar introduceert in de Tweede Kamer in verband met de eindexamenprogramma's geschiedenis en staatsinrichting enerzijds, en maatschappijleer anderzijds, het discutabel verschil tussen 'wording' en 'werking van ons politiek bestel'. Docenten maatschappijleer zullen dit vermeende onderscheid voor de *bovenbouw* vervolgens misbruiken om in de basisvorming (*onderbouw!*) overheveling te bepleiten van lesuren geschiedenis en staatsinrichting naar het (alsnog in te voeren) vak maatschappijleer, 'nu *staatsinrichting* toch voor een belangrijk deel bij dat vak moet worden behandeld' (H. Lamberts in Trouw 4-2-'87). Publikatie van het concept wetsontwerp 'Basisvorming' met memorie van toelichting, met speciale aandacht voor het element staatsinrichting in het 'vakgebied geschiedenis en staatsinrichting'.

1987

januari: Temidden van de landelijke discussie over de basisvorming wordt door docenten maatschappijleer openlijk twijfel uitgesproken over de 'maatschappijgerichtheid' van ons vak (NVLM-voorzitter P. Hendrikse in De Volkskrant 21-1-'87). Het VGN-bestuur gaat over tot intensiever contact met diegenen die door hun positie invloed hebben of kunnen uitoefenen op besluiten die het onderwijs in ons vak betreffen (activiteitenplan 87/88). In een brief aan bewindslieden en de Tweede Kamer wijst het bestuur op recente ontwikkelingen in ons vak. De voorgestelde 200 lesuren worden door de VGN als het uiterste minimum gezien. 'Ook zo dreigt veel van wat nu nog als onontbeerlijk wordt gezien, in onvoldoende mate aan de orde te kunnen komen!'

februari: Het NVLM-bestuur wordt uitgenodigd een en ander 'aan tafel in plaats van op straat' te bespreken. De NVLM slaat de uitnodiging niet af, maar toont zo weinig belangstelling dat een jaar later nog geen gesprek tussen besturen heeft plaatsgevonden.

april: De onderwijscommissie NHG/VGN organiseert in Den Haag een toogdag. Topambtenaar van O. en W. en Tweede Kamerleden onderstrepen het belang van

ons vak. Eindtermen moeten echter pas echt goed laten zien wat we waard zijn.

Publikatie van het AGEP/IPC-gs-rapport (Adviesgroep examenprogramma's/examenprogramma-commissie), opgesteld in opdracht van de minister. Dit is een advies over een B- en C-programma voor alle vormen van Lbo.

mei: Besturen van VGN en NHG onderhouden gezamenlijk contact met het ministerie in verband met de personele invulling van de eindtermencommissie.

Publikatie van het definitieve Brug-rapport, opgesteld in opdracht van de staatssecretaris. Naast het geven van een 'advies eindexamenprogramma's C en D', doet de Brugcommissie ook een aantal aanbevelingen voor de eerste drie jaar Lbo en Mavo.

juni: Publikatie van het definitieve HEG-rapport, opgesteld in opdracht van de staatssecretaris. Dit 'advies werkgroep herziening eindexamen geschiedenis en staatsinrichting' betreft de bovenbouw van Havo en Vwo. Toch doet de HEG een aantal uitspraken betreffende leerplanconsequenties van het advies voor de onderbouw van Havo en Vwo.

Het HEG-rapport is met name van belang vanwege de introductie van de 'structuurbegrippen en vaardigheden' (voor het eerst gepubliceerd in Kleio-krant 4/85) en de uitgebreide aandacht voor het onderdeel staatsinrichting. Een van de bijlagen is de studie van dr. J. Brouwer, De positie van staatsinrichting ten opzichte van geschiedenis, geplaatst in het licht der historie, Enschede 1986.

september: Publikatie van het definitieve 'advies inzake een modelleerplan en eindtermen voor geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming' door het Gezelschap van didactici ('Didactici over basisvorming').

december: Publikatie van het wetsvoorstel Basisvorming (vrijwel gelijk aan het concept), met in de toelichting: 'Uit het huidige vakkenpakket kan het vak maatschappijleer vervallen, mits bij geschiedenis en staatsinrichting voldoende aandacht wordt besteed aan de vorming tot staatsburger' (Uitleg 1/88).

1988

januari: Bewindslieden, kamerfracties en grote dagbladen ontvangen van de VGN het 'Informatiepakket geschiedenis en staatsinrichting 1987/88', waarin een oud schoolboek (van vóór de mam-

moetwet), enkele recente schoolboeken en een aantal Kleio-Didactica's, om zelf een indruk te krijgen van het hedendaagse onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting. In een begeleidende brief is een en ander kort toegelicht, met twee motto's: 'Schoolvak geschiedenis: van traditioneel leervak tot maatschappijgericht leer-, denk- en doe vak' en 'Ons vak is niet van gisteren!'.

februari: De VGN-commissie '12-16-jarigen' wordt geïnstalleerd. Onder leiding van Henry Ketelaars zal deze commissie zich bezighouden met onderbouwzaken, dus ook met de basisvorming. Contact wordt onderhouden met de SLO, de Valo M+M en met de twee door de VGN voorgedragen leden van de ministeriële ontwikkelgroep. Deze ontwikkelgroep/eindtermencommissie bestaat uit: A.F.N. Manning (voorzitter), Jan Sniekers (medewerker SLO; secretaris), Anneke Rood (Cito), Joke Rijken (VGN), Jos Koenen (VGN), Liesbeth Hesselink (LOV), Jan Greep (opleidingen), Jan Brouwer (staatsinrichting, (mogelijk) G.J. Schutte (VU) en als waarnemer een vertegenwoordiger van de Gezamenlijke Educatieve Uitgeverijen. De meeste van de hierboven genoemde stukken zijn niet eenvoudig verkrijgbaar. In bijzondere gevallen kan ik VGN-leden aan kopieën van stukken helpen. Belangstellenden mogen me bellen (071-413925).

Tom van der Geugten

kamp westerbork

Studiedag 'De oorlog dichtbij huis'

Op woensdag 20 april 1988 wordt in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork de studiedag 'De oorlog dichtbij huis' georganiseerd. Deze dag beoogt de deelnemers een praktische handleiding te geven bij het lesgeven over de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder voor het betrekken van de lokale en regionale geschiedenis daarin. Centraal zullen staan de mogelijkheden die de plaatselijke en regionale situatie geven om de lessen over de periode '40-'45 (beter) aan te laten sluiten bij de omgevings- en ervaringswereld van leerlingen. Ingegaan wordt onder andere op historische plekken, monumenten en herinneringstekens, oor- en ooggetuigen als essentiële onderdelen van lesprogramma's over oorlogs- en bezettingstijd. De inleidingen zijn praktisch en concreet van aard, toegesneden op de onderwijssituatie, geven lessuggesties en worden ondersteund door audio-visueel materiaal. Er

9-DAAGSE STUDIEREIS NAAR DE SOVJET-UNIE

Voor de tweede keer organiseert de VGN een studiereis naar de Sovjet-Unie van 14 t/m 22 oktober 1988. Deze keer kunt u kennismaken met Aziatisch Rusland want de reis gaat via Moskou naar Jerewan en Tbilissi (Kaukasus). De reissom bedraagt f 1898,- (de kosten zijn voor geschiedenis docenten mijns inziens fiscaal aftrekbaar).

Programma: op het programma staan in elk geval in Moskou een city-tour, bezoek aan het Kremlin en Lenin mausoleum, Kolomonskoje, historisch museum, in Jerewan: city-tour, Matenaderan (wetenschappelijk instituut oude handschriften) en een schitterende bustocht naar Tbilissi, in de laatste stad een city-tour, etnografisch museum, Mcheta mi Dzhvari, bezoek en gesprek school.

Reis: 14-10 vlucht naar Moskou; 16-10 binnenlandse vlucht naar Jerewan, verblijf van 3 dagen aldaar; 18-10 bustocht naar Tbilissi, verblijf van 3 nachten; 21-10 terug naar Moskou 22-10 terug naar Amsterdam.

Accommodatie: tijdens de reis verblijft u in 1e klas hotels op basis

van volpension en in 2-persoons kamers met bad of douche en toilet (1-persoons kamers f 59,- p.n. p.p. toeslag).

Reissom in de reissom is inbegrepen: de binnenlandse vluchten hotels met volpension, entreegelden, excursies per touringcar; de reis is exclusief visumkosten (f 45,- p.p.), annuleringskosten-verzekering, bagage- en ongevallen-verzekering.

Deelname: de reis staat open voor VGN-leden en hun partners/introducees (de niet-leden betalen f 50,- extra).

Het aantal deelnemers is beperkt: als u van deelname verzekerd wilt zijn moet u uw aanmelding niet te lang uitstellen!

Aanmelding: U kunt zich opgeven voor deze reis door aanbetaling van f 100,- op giro 128701 tnv. penningmeester VGN te Den Haag onder vermelding van 'studiereis S.U.'.

De deelnemers worden geplaatst op volgorde van aanbetaling.

Nadere inlichtingen over de reis bij: Harriet Mulkens-Harmeyer, tel. 05923-424.

zal ruime gelegenheid zijn voor het stellen van vragen en het bespreken van problemen.

De dag (van 14.00-20.00 uur) is primair bedoeld voor hen die op enigerlei wijze in relatie staan tot het onderwijs aan 10-14 jarigen, doch de besproken principes zijn ook van toepassing op oudere leerlingen.

Het programma omvat de volgende inleidingen:

- Sporen van joods leven in Drenthe. Verbeelding en historische plekken op plaatselijk niveau. Dr. I.B.H. Abram.
- Monumenten en herinneringstekens. Verbeelding van het verleden? Drs. Y. Botke.
- Sporen van Kamp Westerbork. Zichtbare en indirecte bronnen van en over een historische plek. J.G. Colpa.
- Een provincie in de oorlog. Lesmateriaal op lokaal en regionaal niveau. Drs. M.A.W. Gerding.
- Het verhaal van de plek zelf. Lokale en regionale sporen van het verleden. Drs. D. Mulder.
- Gesproken getuigenissen. Interviews met oor- en ooggetuigen. H. v.d. Veen.

Voor nadere inlichtingen en opgave: Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Postbus 5, 9414 ZG Hooghalen. Tel. 05939-600.

teleac

STEDEN EN HUN VERLEDEN

De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19e eeuw

Op vrijdag 8 april a.s. start de nieuwe Teleac-cursus over stads-geschiedenis. Aan de hand van twaalf Nederlandse en Vlaamse steden wordt de historische herkomst van de Noord- en Zuidnederlandse stad in beeld gebracht. Door 'Steden en hun Verleden' zult u op een andere wijze naar de historische overblijfselen van onze steden gaan kijken. Er werd een groot team van stads-historici aangetrokken. Dit resulteerde onder meer in een omvangrijk cursusboek en een boekje met wandelroutes. In de cursus worden de volgende thema's uitgewerkt: De stadsverdeling wordt behandeld met Maastricht en Naarden als voorbeeldsteden. De stedelijke rechtspraak en het bestuur worden beschreven aan de hand van de Me-

chelse geschiedenis. Bij het onderwerp kerkelijk leven staat Utrecht centraal.

De Bossche geschiedenis licht het thema verkeer nader toe. Antwerpen illustreert de (verre) handel, Leiden de nijverheid, Amsterdam het wonen (in de breedste betekenis van het woord), Leuven het onderwijs, Haarlem de cultuur (zowel de kunsten als de volks-cultuur en vrijetijdsbesteding), Brugge de sociale zorg en tenslotte toont de Groningse geschiedenis het belang van de relatie stad-platteland. De verschillende thema's worden geïntroduceerd met behulp van de geschiedenis van een van de oudste en mooiste steden van Nederland, Maastricht.

Het cursusboek 'Steden en hun Verleden' kost f 59,50. De wandelgids kost f 19,50. Beide boeken zijn als set verkrijgbaar tegen de prijs van f 75,-.

U kunt het cursusboek en/of wandelgids bestellen door het bedrag van het gewenste pakket over te maken op postgiro 54.42.32 ten name van 'Steden en hun Verleden'.

Beide boeken zijn ook in de boekhandel verkrijgbaar.

RU Leiden Amerikanistiek

Erasmuscollege 1988: Zwart Zijn in de VS

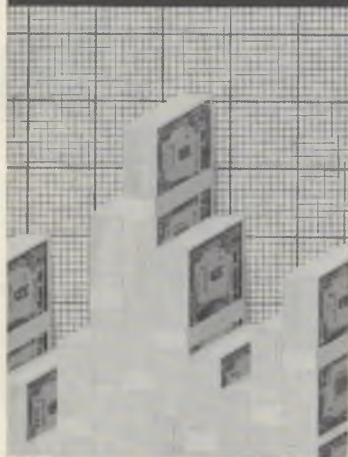
Het Erasmuscollege 1988 bestaat uit een serie van dertien wekelijkse lezingen met als thema 'Zwart Zijn in de Verenigde Staten' en heeft als doel de kennis van en interesse voor de geschiedenis, cultuur en huidige situatie van de zwarte Amerikaanse bevolking te vergroten bij een breed Nederlands publiek. De lezingen zullen gehouden worden op de maandagavond in de periode van 14 maart tot en met 13 juni 1988 en zullen toegankelijk zijn voor belangstellenden van binnen en buiten de Rijksuniversiteit Leiden. Tijd: maandag, 18.45-20.15 uur. Plaats: Centraal Faciliteitsgebouw, Cleveringaplaats 1, Leiden, zaal 003.

Programma colleges

14 maart	Dr. P.C. Emmer (Leiden), 'De Afrikaanse Diaspora: Slavenhandel en slavernij in de Nieuwe Wereld'
21 maart	Prof.dr. D. Miller (John Adams Visiting Scholar), 'Frederick Douglass, William Lloyd Garrison, and John Brown: Tactics of Abolitionism'
28 maart	Mw.dr. J.C. Kardux (Leiden), 'Negentien-

	de-eeuwse Slavenverhalen: Propaganda of Zelf-Expressie?		zie over Strijd en Geweld'
11 april	Prof.dr. J.W. Schulte Nordholt, 'Booker T. Washington en W.E.B. Dubois: Integratie Vs Segregatie'	16 mei	Prof.dr. A. Lammers (Leiden), 'Een Amerikaans Dilemma: Franklin D. Roosevelt, Gunnar Myrdal en het Amerikaanse Rassenvraagstuk, 1933-45'
18 april	Dr. Bob Rigter (Leiden), 'Zwarte Aspecten van de Jazzcultuur'	23 mei	Dr. N. Brederoo (Leiden), 'Het Beeld van de Zwarten in Amerikaanse Films'
25 april	Prof.dr. Th.L. D'haen (Leiden), 'De Zwarte autobiografie en de Roman na 1850'	30 mei	Prof.dr. W. Solors (Harvard), 'Miscegenation' and 'Race' in America'
2 mei	Prof.dr. R. Twombly (Walt Whitman Visiting Scholar), 'Black Migration to the City and the Formation of Ghettoes'	6 juni	Prof.dr. V. Harding (Hiff School of Theology), 'The Black Search for Freedom'
9 mei	Dr. Tj.A. Westendorp (Leiden), 'Zwarte Poë-	13 juni	'Jesse Jackson en de Amerikaanse Verkiezingsstrijd'.

SCHETS VAN DE AMERIKAANSE ECONOMIE

Informatie over de VS

Schets van het Amerikaanse bestuur

Blik op Amerika

Schets van de Amerikaanse geschiedenis

Schets van de Amerikaanse economie

Deze boekjes die worden uitgegeven door de United States Information Agency en geschikt zijn voor het onderwijs over Amerika zijn verkrijgbaar bij:
Stichting School en Bedrijf
Jacob van der Doesstraat 121
Postbus 58
2501 CB 's-Gravenhage
tel. 070-454559

De boekjes zijn gratis indien u enkele exemplaren komt afhalen bij de Stichting. De kosten voor verzending per set zijn f 8,50 (na telefonische afspraak).

GeWiNa

De twee culturen. De eenheid van kennis en haar teloorgang

Het Genootschap voor de Geschiedenis van de Geneeskunde, Wetenschap, Natuurwetenschappen en Techniek (GeWiNa) organiseert naar aanleiding van haar 75-jarig bestaan een symposium onder bovenstaande titel. In een 6-tal voordrachten wordt de splitsing van de wetenschappelijke kennis geanalyseerd. Naast een aantal historische invalshoeken zal ook de hedendaagse problematiek, die het gevolg van deze splitsing is, aan de orde komen.

Als sprekers zullen optreden: Prof.Dr. K. van Berkel, Prof.Dr. H.B.G. Casimir, Prof.Dr. H.F. Cohen, Prof.Dr. S. Dresden, Prof.Dr. W. Frijhoff en Prof.Dr. J.J.A. Mooy.

Het symposium zal plaatsvinden op 4 juni 1988 en zal gehouden worden in de Koningszaal van het gebouw Artis.

Belangstellenden kunnen zich aanmelden bij het secretariaat van het Genootschap GeWiNa (Veenendaalkade 463, 2547 AL 's-Gravenhage), waarna te zijner tijd een aanmeldingsformulier alsmede een programma toegestuurd zal worden.

De kosten van dit symposium zullen f 30,- bedragen (voor leden van GeWiNa f 15,-). De lezingen zullen in de loop van dit jaar uitgegeven worden in de congresbundel, die de deelnemers gratis toegestuurd zal worden.

DE VERENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE

Onderwijsprogramma bestemd voor: Havo en Vwo

Van 6 maart tot en met 23 mei 1988 wordt in het Historisch Museum Rotterdam twee tentoonstellingen gehouden: 'Nederlanders in Indië (een tentoonstelling van de Atlas van Stolk) en 'De Verenigde Oostindische Compagnie en Rotterdam'. Bij deze tentoonstellingen is speciaal voor Havo en Vwo een onderwijsprogramma gemaakt.

Het lesmateriaal bestaat uit:

- een lesbrief voor de leerkracht
- het bronnenboekje VOC 'Van Noordzee tot Nagasaki' (een uitgave van Nijgh & Van Ditmar)
- beschrijvingen en afbeeldingen van objecten of groepen van objecten, die te zien zijn in de tentoonstellingen
- raadgevingen voor de rondleiding
- een diaserie over de geschiedenis van de VOC (klassikaal te behandelen)
- twee historische verhalen met spelopdrachten (uit 'Varen en kaarten maken', dit boekje is verkrijgbaar bij het Maritiem Museum Prins Hendrik in Rotterdam).

Het programma is zo gemaakt, dat de leraar de leerlingen in het museum zelf kan begeleiden.

In de lesbrief vindt de docent informatie over de diverse onderdelen van de les en de begeleiding ervan in het museum. Het bronnenboekje bevat bewerkte fragmenten uit bronnen over de onderwerpen: bestuur in Nederland; bestuur in Azië; scheepvaart; lager personeel op en over zee; leven en werken overzee; produkten en gebieden en economische gevolgen. Aan de hand van opdrachten uit het bronnenboekje kunnen de leerlingen in groepjes de thema's op school bestuderen. Bij elk van de thema's is een beschrijving van een of meerdere objecten uit de tentoonstellingen gevoegd. In het

museum zullen er opnieuw groepjes gevormd worden, met in elk groepje een specialist over een bepaald thema. Na nog een korte bestudering van het object in het museum kan de rondleiding beginnen; om beurten vertellen de leerlingen aan de groep hun verhaal.

Indien er veel tijd voor de voorbereiding op school is kan gebruik worden gemaakt van de dia-serie en de historische verhalen met spelopdrachten.

Voor meer informatie of voor het maken van een afspraak kunt u bellen met de educatieve dienst van het Historisch Museum Rotterdam tel. 010-4334188.

De geschiedenis van Nedlloyd

Vanaf 23 januari 1988 tot en met 15 mei 1988 is er op de eerste verdieping van het Maritiem Museum de tentoonstelling 'Vaart in vervoer, de geschiedenis van Nedlloyd' te bezichtigen.

De tentoonstelling behandelt de grootste fusie in de Nederlandse scheepvaartwereld die in 1970 tussen vier belangrijke rederijen tot stand kwam. In dit jaar sloten de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland', de Koninklijke Rotterdamsche Lloyd, de Koninklijke Java-China-Paketaart Lijnen en de Verenigde Nederlandsche Scheepvaart Maatschappij zich aan om verder te gaan als één bedrijf: de Koninklijke Nedlloyd Groep. Tien jaar later werd ook de Koninklijke Nederlandsche Scheepvaart Maatschappij in het concern opgenomen.

De tentoonstelling bestaat uit drie delen. In het eerste gedeelte presenteert elke rederij zich zelf en haar rijke verleden op een moment als het ware vlak voor de fusie. Met schilderijen, prenten, foto's, voorwerpen en scheepsmodellen wordt een beeld opgeroepen van hoogtepunten uit de geschiedenis van de vijf afzonderlijke rederijen, waarbij de glorie van de Nederlandse passagiersvaart herleeft met beroemde scheepsmodellen als de 'Johan van Oldenbarnevelt', de 'Willem Ruys' en de 'Oranje'.

Het tweede gedeelte bevat het verhaal van de fusie. Naast de voorbereidingen, uitwerking en gevolgen van de fusie wordt een beeld gegeven van de organisatie-structuur van Nedlloyd en van de vele bedrijven die er deel van uitmaken.

Het laatste gedeelte laat onder de vier noemers 'Te Land', 'Ter Zee', 'In de Lucht' en 'Met Energie' de activiteiten zien waar de huidige

Nedlloyd zich mee bezig houdt. De zeescheepvaart vormt nog wel een belangrijk onderdeel van het concern maar Nedlloyd is nu veel meer dan alleen een rederij. Naast scheepsmodellen zullen hier ook modellen van vliegtuigen en boor-eilanden te zien zijn.

Rijksmuseum van Oudheden Leiden

HET NABIJE OOSTEN: nieuwe afdeling vanaf 23 januari voor het publiek geopend

Vanaf 23 januari kunnen bezoekers van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden kennis maken met het archeologisch verleden van het oudste cultuurgebied ter wereld: Het Nabije Oosten. Het gebied omvat Mesopotamië (Irak), Syrië-Palestina, Anatolië (Turkije) en Iran. In deze streken begon de mens ooit voor het eerst landbouw te bedrijven. Hier ontstonden ook de eerste steden en werd het schrift ontwikkeld.

Het introductie-gedeelte van de afdeling geeft informatie over de enorme verscheidenheid aan culturen die ooit in dit gebied tot bloei kwamen en hoe het Nabije Oosten een brug vormde tussen de culturen van Oost en West. Afzonderlijke ruimten zijn gewijd aan het schrift, aardewerk en sculpturen, bronzen voorwerpen en aan sieraden, die in een speciale 'schatkamer' tentoongesteld worden. De oorspronkelijke functie van de objecten wordt waar mogelijk op aanschouwelijke wijze toegelicht.

Een grote maquette toont diverse opgravingstechnieken die bij archeologisch onderzoek in het Nabije Oosten worden toegepast. Een van de meest spectaculaire onderdelen van de nieuwe afdeling vormt een complete ondergrondse grafkamer, oorspronkelijk afkomstig uit Jericho. Vondsten uit Deir Alla (Jordanië) en Jedel Aruda (Syrië) geven een beeld van de resultaten van Nederlandse opgravingen in dit gebied uitgevoerd door de Rijksuniversiteit van Leiden.

KU Nijmegen

'DE EERSTE AUSTRALIERS', Tentoonstelling van kunst en cultuur van Aborigines in Nijmegen

Dit jaar viert men in Australië het feit dat zich hier twee eeuwen geleden voor het eerst Europeanen vestigden. Zij kwamen echter zo'n 40.000 jaar later dan de oorspronkelijke bewoners van het kleinste continent, de Aborigines. Vandaar dat het Nijmeegs Volkenkundig Museum in dit herdenkingsjaar de aandacht heeft willen vestigen op de hedendaagse kunst en cultuur van de Aborigines.

Deze tentoonstelling, die tot stand kwam in samenwerking met Aboriginal kunstenaars en het kunstmuseum van de Noordaustralische stad Darwin, heet 'De eerste Australiërs'. De oorspronkelijke bewoners van Australië blijken na 40.000 jaar nog steeds een bloeiende cultuur te hebben, waarvan de kunst een van de uitingen is. Een kunst die ook na tweehonderd jaar Westerse overheersing en beïnvloeding een eigen Aboriginal identiteit heeft behouden. Ondanks de culturele kloof leren steeds meer Westerlingen de Aboriginal-kunst op zijn waarde te schatten en ervan te genieten. De toenemende erkenning blijkt met name uit de grote belangstelling van toonaangevende Amerikaanse en Japanse kunstverzamelaars voor zowel de traditionele als moderne Aboriginal-kunst.

De tentoonstelling is op werkdagen te bezoeken en wordt gehouden van 18 januari tot 14 april. Plaats: Nijmeegs Volkenkundig Museum, Thomas van Aquinostraat 1 (Terrein Heyendaal), Nijmegen (15 min. vanaf Station Heyendaal).

Helse en hemelse vrouwen

Van 5 maart tot en met 15 mei 1988 wordt in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht de tentoonstelling 'Helse en hemelse vrouwen' gehouden. De tentoonstelling geeft een beeld van de visie op de vrouw zoals die bestond in de christelijke cultuur van de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd (ca. 1400-1600).

De visie op de vrouw was nogal negatief en vooral gebaseerd op de leer van de kerkvaders Augustinus en Hieronymus. Zij beschouwden de vrouw als het 'zwakke geslacht', dat zowel in fysiek als moreel opzicht de mindere was van de man. Door haar te wijzen op inspirerende voorbeelden, zoals de moedermaagd Maria en andere heilige vrouwen en door haar af te schrikken met schrikbeelden als heksen en vergelijkbare kwade wijven, zoals Salome of de vrouw van Potifar, kon de vrouw van het slechte pad worden afgehouden. Bij de opkomst van de burgerij werden deze opvattingen hecht verankerd in de burgerlijke mo-

raal, waardoor ze ook na de opkomst van de reformatie hebben kunnen voortleven tot in onze eeuw. Op de tentoonstelling zal men aan de hand van schilderijen, beelden en prenten (onder meer van Dürer) en gebruiksvoorwerpen deze visie op de vrouw als maagd of als hoer, als heilige of als heks kunnen volgen. De expositie geeft inzicht in de achtergronden en het ontstaan van vele, deels nog bestaande stereotype opvattingen over de vrouw.

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in de eerste helft van de maand in de brievenbussen ligt. Om dat mogelijk te maken vragen wij u om u aan deze data te houden.

Datum dat de berichten uiterlijk gearriveerd moeten zijn:

aprilnr.	7 maart
mei nr.	5 april
juninr.	9 mei
julinr.	13 juni

De aard van de KLEIO-KRANT vraagt om berichten, niet om artikelen.

ER KAN BEST WEL EENS VAN AFGEWOKEN WORDEN IN SPOEDGEVALLEN, MAAR ALLEEN NA OVERLEG VOORAF MET DE EIND-REDACTEUR.

Toesturen aan de eindredacteur: T. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein, tel. 03408-83576.

Onder de titel KLEI-DIDACTICA geeft de VGN leerlingenmateriaal

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
- KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
- KD 8 Suriname
- KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
- KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique.

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk

Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente
Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

Mini-Didactica 4 Uit betrouwbare bron

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij: voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

èn: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij: voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

1000 000 MAAL 'KIJK OP DE TIJD';

We zijn u daar uiteraard zeer dankbaar voor. U koos in groten getale voor 'Kijk op de tijd' als meest geschikte methode om uit te doceren. We konden daardoor de methode steeds verbeteren en verder uitbouwen. Zodat 'Kijk op de tijd' - met 36 verschillende uitgaven voor lbo, mavo, havo en vwo - nu de meest uitgebreide geschiedenis methode in het voortgezet onderwijs mag worden genoemd. We zeggen u daarvoor dank. Een miljoen maal.

BEHOEFT DAT NOG ENIGE UITLEG?

Gamma Geschiedenis

Een verrijking binnen uw vakgebied

In januari 1987 werd Gamma Geschiedenis op grootse wijze geïntroduceerd. Deze nieuwe methode baarde veel opzien vanwege de zo andere aanpak. Inmiddels is een groot aantal bovenbouw leerlingen op een vernieuwende manier met het vak geschiedenis bezig.

Belangrijk bij Gamma is de tweedeling in een Handboek en een Themaboek. Het Themaboek bestaat uit een boeiende aaneenschakeling van korte, heldere leerstof en authentiek bronnenmateriaal. Samen geven de thema's een goede rondleiding door het vak. Voor achtergrondinformatie verwijst het Themaboek steeds naar het Handboek, een goed toegankelijk naslagwerk.

De verwijzingen naar het Handboek zijn zo duidelijk, dat leerlingen zelfstandig kunnen werken. De leerlingen leren bronnen te interpreteren en te analyseren. Ze ontwikkelen op deze manier een zelfstandige studiehouding, die onont-

beerlijk is in het vervolgonderwijs.

Indien u Gamma Geschiedenis nog niet voldoende kent, sturen wij u graag informatie toe. Omdat wij vinden, dat u beslist moet kennis maken met een methode die een verrijking binnen het vak geschiedenis betekent.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Tel. 073-215565

De havo- en vwo-bovenbouw zaten er op te wachten.